

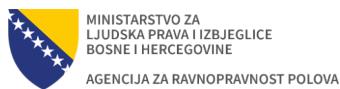
Izvještaj o mapiranju rodne komponente u podacima i pravnim aktima u području klimatskih promjena, okoliša i biodiverziteta

Autorice: Aida Eskić-Pihljak i Gorana Knežević

O UNDP-u

UNDP je vodeća organizacija Ujedinjenih nacija koja se bori za okončanje nepravde siromaštva, nejednakosti i klimatskih promjena. Radeći sa našom širokom mrežom stručnjaka i partnera u 170 zemalja, pomažemo im da izgrade integrisana, trajna rešenja za ljude i planetu.

Izvještaj o mapiranju rodne komponente u podacima i pravnim aktima u području klimatskih promjena, okoliša i biodiverziteta

Ovaj izvještaj je izrađen u okviru projekta "Inicijativa za izgradnju kapaciteta za transparentnost" (CBIT), koji finansira Globalni fond za okoliš (GEF), a provodi Razvojni program Ujedinjenih nacija (UNDP) u Bosni i Hercegovini. Stavovi izraženi u ovoj publikaciji ne odražavaju nužno stavove Ujedinjenih nacija, uključujući UNDP-a ili zemalja članica UN-a.

**Sarajevo
Decembar 2022. godine**

Sadržaj

Akronimi	6
1. Uvod	7
2. Mapiranje rodnih podataka u području okoliša i klimatskih promjena	14
2.1 Posjedovanje zemljišta	15
2.1.1 Vlasništvo nad nepokretnostima (zemljištem i objektima)	15
2.1.2 Poljoprivredno zemljište	18
2.2 Pristup hrani, energiji, vodi i sanitaciji	19
2.2.1 Vrijeme provedeno u branju biljaka	19
2.2.2 Korištenje energetskih resursa i snabdjevenost vodom za piće u stambenim jedinicama	21
2.3 Klimatske promjene i zdravlje	24
2.3.1 Broj smrtnih slučajeva, nestalih osoba i osoba direktno pogodjenih prirodnim nepogodama	24
2.3.2 Mortalitet i morbiditet uzrokovan pojavnim bolestima u okolišu	25
2.3.3 Udeo stanovništva s pristupom javnom prevozu	28
2.4 Potrošnja energije u domaćinstvu	29
2.4.1 Potrošnja energije u domaćinstvu prema strukturi domaćinstva	29
2.4.2 Posjedovanje automobila u domaćinstvu	31
2.5 Žene u donošenju odluka u domeni okoliša	32
2.5.1 Ministri/ministrice i rukovodioci/rukovoditeljice sektora okoliša, energetike i poljoprivrede	32
2.5.2 Učešće žena u specijalnim tijelima sektora okoliša	34
2.5.3 Učešće žena u javnim preduzećima u okviru energetskog sektora	34
2.6 Tržište rada u oblasti okoliša	35
2.6.1 Zaposlenost u oblasti okoliša	36
2.6.2 Neplaćeni pomažući članovi domaćinstva	37
2.7. Obrazovanje u oblasti okoliša	39
2.7.1 Rodna segregacija u obrazovanju iz područja klimatskih promjena i okoliša	39
2.8 Ostali relevantni indikatori	41
2.8.1 Vlasnici kredita prema vrsti kredita i vlasnici kreditnih kartica	41
3. Mapiranje roda u pravnim aktima u BiH	43
3.1 Zakoni	43
3.2 Strategija zaštite okoliša BiH (ESAP BiH 2030+)	45
3.3 Strategija prilagođavanja na klimatske promjene i niskoemisionog razvoja za BiH	48
3.4 Strateški plan ruralnog razvoja Bosne i Hercegovine (2018-2021)	48
3.5 Ostalo	49
4. Zaključci i preporuke	51
5. Lista indikatora za praćenje	54
6. Literatura	55

Akronimi

BD	Brčko distrikt Bosne i Hercegovine
BHAS	Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine
BiH	Bosna i Hercegovina
CEDAW	Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena
GAP BiH	Gender akcioni plan Bosne i Hercegovine
GFP	kontakt osobe za rodna pitanja
EIGE	Evropski institut za rodnu ravnopravnost
EU	Evropska unija
Eurofound	Evropska fondacija za poboljšanje rada i uslova života
EUROSTAT	Generalni direktorat Evropske komisije za statistiku
ESAP BiH 2030+	Strategija zaštite okoliša u Bosni i Hercegovini 2030+
EQLS	Evropsko istraživanje o kvalitetu života
FAO	Organizacija za hranu i poljoprivredu Ujedinjenih naroda
FBiH	Federacija Bosne i Hercegovine
IUCN	Međunarodna unija za očuvanje prirode
JMB	Jedinstveni matični broj
NACE Rev 2	Klasifikacija djelatnosti, Revizija broj 2
NAP BiH	Strategija prilagođavanja na klimatske promjene i niskoemisionog razvoja za BiH
OSCE	Organizacija za evropsku sigurnost i saradnju
RS	Republika Srpska
SDG	Ciljevi održivog razvoja
SIDA	Švedska agencija za međunarodni razvoj i saradnju
SZO	Svjetska zdravstvena organizacija
TUS	Anketa o korištenju vremena
UN	Ujedinjeni narodi
UNDP	Razvojni program Ujedinjenih naroda
UNEP	Program za okoliš Ujedinjenih naroda
UNFCCC	Okvirna konvencija o klimatskim promjenama Ujedinjenih naroda
UN WOMEN	Agencija UN-a za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena
USAID	Američka agencija za međunarodni razvoj

1. Uvod

Ovaj izvještaj ima za cilj mapiranje već postojećih statističkih podataka, kroz različita statistička istraživanja i administrativne podatke, ali i identifikovanje potencijalnih izvora podataka na osnovu kojih bi se doabile relevantne informacije koje bi poslužile za donošenje odluka i politika vezanih za uticaj roda i okoliša. Značaj Izvještaja je i u mapiranju roda u pravnim aktima u BiH, kako bi se prepoznalo da li je komponenta rodne ravnopravnosti inkorporirana u pravne dokumente koji tretiraju oblast okoliša i klimatskih promjena.

Za analizu određenih oblasti i prioritetnih područja u okviru ovog izvještaja, kao izvor statističkih podataka korišten je Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u BiH, proveden 2013. godine. Popis nam daje sveobuhvatne i precizne podatke o različitim karakteristikama stanovništva i domaćinstava u BiH. On predstavlja trenutno jedini relevantan izvor podataka za analizu korištenja energenata i snabdijevanja vodom za piće u domaćinstvima, te, iako su podaci koji proizilaze iz Popisa prilično zastarjeli (odnose se na 2013. godinu), na teritoriji BiH nije provedeno statističko istraživanje koje bi moglo dati potrebne informacije o ovim temama. Za oblast potrošnje energije u domaćinstvu korišteni su podaci iz Ankete o potrošnji domaćinstava u BiH iz 2015. godine, čiji su podaci, ujedno, i posljednji dostupni za BiH. U periodu od 2021. do 2022. godine provedena je nova Anketa o potrošnji domaćinstava, ali će podaci iz te ankete biti dostupni tek sredinom 2023. godine. U oblasti tržišta rada i okoliša korišteni su podaci iz Ankete o radnoj snazi u BiH, koja se redovno provodi, a za potrebe ovog izvještaja korišteni su posljednji dostupni podaci koji se odnose na 2021. godinu. Za analizu ostalih prioritetnih oblasti u Izvještaju korišteni su administrativni podaci koji se prikupljaju kroz redovne statističke oblasti unutar Agencije za statistiku BiH, te administrativni podaci iz različitih evidencija resornih ministarstava i institucija.

Klimatske promjene predstavljaju složen okolišni i društveni fenomen koji utiče na cijeli svijet globalno, ali i na svakog pojedinca. U osnovi tog problema, pored ostalih faktora, nalazi se i duboko ukorijenjena rodna neravnopravnost.

Potrebe ljudi zavise od različitih faktora, kao što su spol, obrazovanje, socio-ekonomski status i slično. Shodno tome, postoje društveno uslovljene razlike u ulogama, odgovornostima i donošenju odluka, koje značajno utiču na osjetljivost na klimatske promjene. Potrebno je prvenstveno shvatiti dinamiku tih odnosa, koji su najčešće uslovjeni rodom, jer u suprotnom postoji rizik da osobe kojima se najteže adaptirati na klimatske promjene budu izostavljene iz procesa.

Kada se u analizu klimatskih promjena uključi rodna perspektiva, može se shvatiti kako ponašanje i uloge žena i muškaraca drugačije djeluju na okoliš, te kako se oni na različit način nose s klimatskim promjenama. Uključivanje aspekta roda u oblast klimatskih promjena dovodi do kreiranja i implementacije politika, programa i projekata koji mogu dovesti do veće rodne ravnopravnosti, a samim tim i do adekvatnijeg reagovanja žena i muškaraca na klimatske promjene, te mogućnosti da se jednakost nose s njima.

Istraživanja pokazuju da su žene najviše pogodjene klimatskim promjenama, ali su ipak rijetko uključene u procese donošenja politika i odlučivanja koji se bave pitanjima zaštite okoliša i

klimatskih promjena. U polju donošenja odluka rodna neravnopravnost u BiH je naročito izražena.

Klimatski rizici i prirodne nepogode još uvijek nisu uključeni u budžete ni na državnom ni na entitetskim nivoima. Jedna od osnovnih prepreka da se bolje razumiju i planiraju rizici od klimatskih promjena je nedostatak pouzdanih podataka i informacija koji bi omogućili procjenu klimatskih promjena i njihov uticaj na ljudi i društvo u cjelini, te obezbijedili dugoročno planiranje u cilju boljeg prevazilaženja istih. Država i entitetske vlade još uvijek nisu osigurale domaći kapital za ove potrebe. Na primjer, u Federaciji BiH i Republici Srpskoj postoje naknade za emisiju, koje se naplaćuju kroz različite akcize, potrošnju energije i slično, ali se samo mali procenat ovih naknada transferira entitetskim fondovima za zaštitu okoliša.¹

Akciona koalicija je dio **Generacije za ravnopravnost** (*Generation Equality*) - multigeneracijske kampanje koja potvrđuje važnost obaveza preuzetih u Pekingu prije 26 godina i ima za cilj stvoriti jednake mogućnosti i zahtijevanje na jednakim pravima za sve osobe bez obzira na njihovu dob, rasu, vjeru, prebivalište, spol i seksualnu orientaciju.

Koaliciju za rod i klimu (eng. *Feminist Action for Climate Justice*) pokrenuo je UNDP u BiH, u partnerstvu s UN Women i Agencijom za ravnopravnost spolova Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice BiH, u skladu s globalnom inicijativom uspostave akcionalih koalicija za rodnu ravnopravnost koje su pokrenute prošle godine u Bosni i Hercegovini (više informacija ovdje <https://forum.generationequality.org/action-coalitions>). Rad Koalicije značajno doprinosi lokalizaciji globalne UNDP gender strategije (2022-2025), čija su dva od ukupno šest vodećih rješenja usmjerena na otklanjanje rodnih jazova u oblasti energije i okoliša, dok su akteri akcione koalicije za rod i klimu najvažniji partneri za postizanje ovih ciljeva. Ovo je četvrta u nizu koalicija koje su uspostavljene a čiji su petogodišnji ciljevi usmjereni na podržavanje ravnopravnijeg učešća djevojaka i žena u odlučivanju o planovima i mjerama za ublažavanje i adaptaciju na klimatske promjene, te inkluzivniji pristup i društveni dijalog o tranziciji ka regenerativnoj ekonomiji. Koalicija teži:

- ✖ doprinijeti javnom informisanju i podizanju svijesti o uticaju klimatskih promjena na ljudsko zdravlje, s posebnim naglaskom na rodnu dimenziju uticaja i posljedica klimatskih promjena;
- ✖ podržati sistematska i metodološka rješenja ka boljem prikupljanju podataka koji prikazuju odnose u oblasti roda i klime (odnosno okoliša u najširem smislu);
- ✖ podržati razmatranje rodne perspektive u svim zakonima, strategijama i akcionim planovima koji se donose u oblasti okoliša odnosno klimatskih promjena.

Rad Koalicije ogleda se u periodičnim sastancima radnog tijela, čije djelovanje nije formalizovano kao institucionalno tijelo već kao savjetodavna i multidisciplinarna radna grupa, koja daje preporuke za mogući rad nadležnih institucija, nevladinog i akademskog sektora ili bilo kojih relevantnih aktera na unapređenju opštih ciljeva Koalicije u BiH. S tim u vezi, osnovni dokumenti koji oblikuju rad Koalicije jesu Deklaracija o principima rada i Dokument o zagovaračkim principima. Preporuke proizišle iz oba dokumenta mogu poslužiti uključenim akterima za daljnje koordinisano djelovanje unutar svojih institucija ili organizacija.

1 UN WOMEN, *Osnovna studija o finansiranju roda i okoliša: Pregled ključnih termina, politika i programske opcije*, 2022.

1.1 Domaći i međunarodni pravni okvir za rodnu ravnopravnost i klimatske promjene i okoliš

Ravnopravnost spolova je osnovna vrijednost Evropske unije (EU), koja je garantovana sporazumima EU i Poveljom EU o osnovnim pravima.

Ustav Bosne i Hercegovine² u članu II.4 garantuje rodnu ravnopravnost i uživanje prava i sloboda svim osobama u zemlji, bez diskriminacije po bilo kojoj osnovi, uključujući i spol. **Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH**³ usvojen je 2003. godine, izmijenjen 2009. godine, a prečišćeni tekst je objavljen 2010. godine. Zakon propisuje ravnopravnost u svim oblastima života, uključujući obrazovanje, zaposlenje, pristup socijalnoj i zdravstvenoj zaštiti, kulturi, sportu, javnom životu i medijima. Prema odredbama Zakona, sva državna tijela na svim nivoima organizacije vlasti, kao i tijela lokalne samouprave, uključujući zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast, političke stranke, pravna lica s javnim ovlaštenjima, pravna lica koja su u vlasništvu ili pod kontrolom države, entiteta, kantona, grada ili općine ili čiji rad kontroliše javni organ, obavezna su da osiguraju i promovišu ravnopravnu zastupljenost spolova u upravljanju i u procesu odlučivanja. Obavezna minimalna zastupljenost manje zastupljenog spola je 40% u organima zakonodavne, izvršne i sudske vlasti.

Nadalje, Zakon definiše rodno zasnovanu diskriminaciju, te zabranjuje diskriminaciju na osnovu spola i seksualne orijentacije u svim sferama života. U njemu su definisane različite vrste rodno zasnovanog nasilja koje se smatraju oblicima diskriminacije i kršenja ljudskih prava. Pitanja diskriminacije dodatno tretira **Zakon o zabrani diskriminacije**⁴ koji definiše direktnu i indirektnu diskriminaciju po svim osnovama, uključujući spolnu i seksualnu orijentaciju.

Postizanje ravnopravnosti spolova je definisano i kroz različite međunarodne pravne akte i dokumente, od kojih su najznačajniji Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije nad ženama (CEDAW), Pekinška deklaracija s platformom za djelovanje, Rezolucija Vijeća sigurnosti Ujedinjenih naroda „Žene, mir i sigurnost“ (UNSCR 1325), te Konvencija Vijeća Evrope o prevenciji i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (Istanbulška konvencija).

Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije nad ženama (CEDAW konvencija) od 1979. godine radi na rješavanju ovih problema, a ista se od 1993. godine provodi i u BiH. CEDAW konvencija definiše pojam diskriminacije nad ženama i obavezuje zemlje potpisnice Konvencije na sprovođenje mjera protiv bilo kojeg oblika diskriminacije, s ciljem da se osigura jednak pristup i sudjelovanje žena i muškaraca u svim oblicima javnog, društvenog, ekonomskog i političkog života. Da bi država potpisnica osigurala principe jednakosti i ukinula diskriminaciju nad ženama, potrebno je da uspostavi adekvatan zakonodavni i sudski okvir, uspostavi kompetentna tijela i institucije za efektну zaštitu od diskriminacije, te radi na promjeni zakona, pravila i običaja iz prakse koji dovode do diskriminacije nad ženama.

2 Ustav Bosne i Hercegovine

3 Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini („Sl. novine BiH“, broj: 16/03, 102/09 i 32/10)

4 Zakon o zabrani diskriminacije („Sl. novine BiH“, broj: 59/09 i 66/16)

CEDAW konvencija se sve više fokusira na povezanost rodne ravnopravnosti i klimatskih promjena, te kroz neke od svojih preporuka analizira rodnu dimenziju smanjenja rizika od katastrofa u kontekstu klimatskih promjena. Ona pruža smjernice državama potpisnicama Konvencije i utvrđuje obaveze o klimatskim promjenama i smanjenju rizika od katastrofa na državnom nivou.

Pekinška deklaracija i platforma za djelovanje je usvojena na Četvrtoj svjetskoj konferenciji o ženama 1995. godine. U okviru Deklaracije se definišu konkretni ciljevi i akcije koje se trebaju poduzeti kako bi se osigurala rodna ravnopravnost, te uklonile prepreke u učešću žena u svim sferama života. Jedan od strateških ciljeva s definisanjem akcija za djelovanje su žene i okoliš (strateški cilj K). U okviru tog strateškog cilja navodi se da su žene pod većim rizikom od obolijevanja od bolesti uzrokovanim klimatskim promjenama, te da je učešće žena na pozicijama donošenja odluka i kreiranja politika o upravljanju prirodnim resursima i životnom sredinom na nezadovoljavajućem nivou.

BiH ima obavezu primjene **Rezolucije Vijeća sigurnosti Ujedinjenih naroda „Žene, mir i sigurnost“ (UNSCR 1325)**. Ova rezolucija potvrđuje da je potrebna rodna perspektiva da bi se razumjeli različiti utjecaji sukoba i mira na žene i muškarce. Cilj Rezolucije nije samo uspostaviti priznanje da su žene i djevojčice nesrazmjerno pogodjene tokom i nakon sukoba, već povećati učešće žena u svim procesima donošenja odluka u vezi za sigurnošću i očuvanjem mira koje provodi UN.

BiH je 2013. godine ratificovala **Konvenciju Vijeća Evrope o prevenciji i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (Istanbulска konvencija)**, te se zajedno s pratećom Okvirnom strategijom obvezala da će uspostaviti odgovarajući pravni, organizacijski i institucionalni okvir kako bi se osigurala uspješna provedba Konvencije.

Najvažniji međunarodni sporazum u oblasti zaštite okoliša je **Okvirna konvencija Ujedinjenih naroda o klimatskim promjenama (UNFCCC)**, koju je BiH ratificovala, a njen glavni cilj je prilagođavanje klimatskim promjenama, vodeći računa o ljudskim pravima, održivom razvoju i smanjenju siromaštva. U Konvenciji se naglašava važnost rodne komponente u aktivnostima usmjerenim ka osiguravanju zdravog okoliša, uzimajući u obzir važnost rodne ravnopravnosti i osnaživanje žena u kontekstu održavanja okoliša, te provedbu nacionalnih klimatskih politika koje su rodno osjetljive.

Generalna skupština UN-a je 2022. godine usvojila **Rezoluciju o priznavanju prava na čist, zdrav i održiv okoliš⁵**, koje je prvi put prepoznato kao jedno od ljudskih prava. Rezolucija prepoznaje održivi razvoj kroz tri dimenzije (društvenu, ekonomsku i životnu sredinu) i prepoznaje da zaštita životne sredine i ekosistema doprinosi promociji ljudskog blagostanja i punog uživanja ljudskih prava. Rezolucija prepoznaje i značaj rodne ravnopravnosti i rodno-osjetljivog uticaja na klimatske promjene. Prepoznaje osnaživanje žena, kao i jednak učešće žena i muškaraca u procesima donošenja odluka vezanih za zaštitu okoliša. Osim toga, jedna od preporuka Komiteta za ekonomski, socijalni i kulturni prava UN-a prema Bosni i Hercegovini odnosi se na problem zagađenja zraka⁶.

5 <https://news.un.org/en/story/2022/07/1123482>

6 Cijeli tekst je dostupan ovdje: <https://www.ohchr.org/en/documents/concluding-observations/ec12bihco3-committee-economic-social-and-cultural-rights>

UN je 2015. godine usvojio **Rezoluciju o Agendi održivog razvoja (Agenda 2030)**. U septembru 2015. godine BiH se, skupa sa 192 države članice UN-a, obavezala da će provesti Agendu 2030 koja se sastoji od 17 ciljeva održivog razvoja. Ciljevi održivog razvoja su univerzalni ciljevi i, kako bi ih postigla, svaka zemlja je odgovorna za razvijanje i implementaciju nacionalnih strategija, te se od svake zemlje očekuje da prati i izvještava o svom napretku u postizanju svakog cilja. Agenda 2030 i Ciljevi održivog razvoja se zasnivaju na tri principa, a to su: univerzalnost, integracija i prepoznavanje da niko ne smije biti isključen. Vijeće ministara BiH je 2021. godine usvojilo „Okvir za realizaciju Ciljeva održivog razvoja u BiH“⁷ koji se bazira na procjeni ključnih trendova razvoja, prilika i prepreka u ostvarivanju Ciljeva održivog razvoja, a poslužit će za usmjeravanje tekućih i predstojećih procesa strateškog planiranja u Bosni i Hercegovini.

BiH je članica **Evropske energetske zajednice** i u obavezi je razvijati strateške dokumente iz oblasti obnovljive energije, energetske efikasnosti, te okoliša i klimatskih promjena, te izvještavati o napretku u implementaciji i postignutim rezultatima u tim oblastima.

BiH je ratifikovala **Pariški sporazum** 2017. godine. U cilju borbe protiv klimatskih promjena, BiH je usvojila Strategiju prilagođavanja na klimatske promjene i niskoemisionog razvoja⁸, koja se fokusira na unapređenje održivog razvoja, te obezbjeđuje mapu puta BiH ka članstvu u EU u području klimatskih promjena.

Nadalje, **Sendai okvir za smanjenje rizika od katastrofa 2015-2030**, koji su države članice UN-a usvojile 2015. godine, prepoznao je važnost povezanosti roda i smanjenja rizika od katastrofa i klimatskih promjena, te jasno naglašava da je uvođenje rodne perspektive kritično važno za učinkovito planiranje i provođenje smanjenja rizika od katastrofa.

Sofijska deklaracija o „Zelenoj agenci“ za Zapadni Balkan, koju su potpisale zemlje regionala, odnosi se na provođenje mjera u oblasti sprečavanja klimatskih promjena i zagađenja, razvoja energije i biodiverziteta, održive poljoprivrede i proizvodnje hrane. Ugovorne strane Energetske zajednice (Albanija, BiH, Crna Gora, Kosovo, Sjeverna Makedonija i Srbija) obavezale su se da će zajedno s EU raditi na stvaranju klimatski neutralne Evrope do 2050. godine.

U području poljoprivrede ključni strateški dokumenti su **Srednjoročna strategija razvoja poljoprivrednog sektora u Federaciji BiH 2015-2019 i Strategija razvoja poljoprivrede i ruralnih područja Republike Srpske 2021-2027**. Vlada Federacije BiH je, na prijedlog Federalnog ministarstva poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva, prihvatala **Strategiju poljoprivrede i ruralnog razvoja Federacije BiH 2021-2027. godina**, te utvrdila i Parlamentu Federacije BiH uputila Prijedlog odluke o njenom usvajanju.

7 Okvir za realizaciju Ciljeva održivog razvoja u BiH, 2020. godina

8 <https://www.undp.org/bs/bosnia-herzegovina/publications/strategija-prilago%C4%91avanja-na-klimatske-promjene-i-niskoemisionog-razvoja-za-bosnu-i-hercegovinu>

1.2 Opći podaci o Bosni i Hercegovini

U Bosni i Hercegovini živi 3,4 miliona stanovnika⁹, od čega su 51% žene i 49% muškarci. Prema tipu naseljenog mjesta, 45% stanovništva u BiH živi u gradskim dok u ostalim, vangradskim naseljenim mjestima živi 55% stanovništva.

Prirodni priraštaj u BiH bilježi negativan trend od 2009. godine, a u 2021. godini je iznosio oko -23.190, što znači da je u toj godini umrlo 23.190 osoba više nego što ih se rodilo u istoj godini. Prosječna starost majke pri rođenju prvog djeteta kontinuirano raste, pa je u posljednjih petnaest godina ona porasla za oko 3,7 godina (sa 24,4 u 2005. na 28,1 u 2021. godini)¹⁰.

Kada je riječ o obrazovanju, u BiH se broj učenika u osnovnim i srednjim školama iz godine u godinu smanjuje, pa u školskoj 2021/2022. godini imamo za oko 23.000 manje upisanih osnovaca i oko 18.500 manje srednjoškolaca nego u 2016/2017. školskoj godini. U 2021. godini visokoškolsko obrazovanje završilo je nešto više od 16.000 studenata, od čega su 61% bile žene¹¹.

Trend manje zastupljenosti žena na tržištu rada u BiH je konstantno prisutan, a prema podacima Ankete o radnoj snazi iz 2021. godine, uočava se veliki rodni jaz u zaposlenosti kod stanovništva dobi 20-64 godine (27 procenatnih poena).

Udio žena s djecom mlađom od 6 godina koje su u 2020. godini bile zaposlene na puno radno vrijeme je 42%. Taj nizak procenat govori o tradicionalno uslovljenoj ulozi žene u našem društvu, ali i o nedostatku sistema podrške ženama s djecom, o malom broju vrtića, dugim listama čekanja na upis u iste, nepostojanju adekvatne saobraćajne infrastrukture u ruralnim sredinama, niskim platama zbog kojih žene radije ostaju kući da se brinu o djeci i sl. Stopa nezaposlenosti u BiH u 2021. godini za žene iznosila je 22%, a za muškarce 14% (ukupna stopa nezaposlenosti iznosila je 17,4%)¹².

Prema izmjenama i dopunama Izbornog zakona BiH i njegovim usklađivanjem sa Zakonom o ravноправnosti spolova iz 2013. godine, osigurana je kvota od 40% za manje zastupljeni spol na izbornim listama političkih partija. I pored toga, zastupljenost žena u politici je znatno manja. U mandatnom periodu od 2018. do 2022. godine procenat žena u državnom i entitetskim parlamentima/skupštinama je bio ispod 25%¹³. Još veća rodna neravноправnost se može vidjeti na pozicijama donošenja odluka u ministarstvima koja se bave pitanjem okoliša, energetike i transporta.

Kada se posmatra zastupljenost žena u državnim institucijama, primjećuje se da u BiH postoji tzv. fenomen „staklenog stropa“ unutar državnih institucija, što podrazumijeva da

9 Agencija za statistiku BiH - Procjene stanovništva na dan 1. januar 2021. godine

10 Agencija za statistiku BiH

11 Agencija za statistiku BiH

12 Agencija za statistiku BiH, Anketa o radnoj snazi u BiH, 2021.

13 Agencija za statistiku BiH, Žene i muškarci u BiH, 2022.

je zastupljenost žena jednaka ili veća na nižim radnim mjestima, dok je znatno veći broj muškaraca zastupljen na višim pozicijama odlučivanja.

Klimatske i prirodne nepogode mogu direktno da utiču na povećanje stope nasilja nad ženama, a naročito nasilja u porodici. Prirodne nepogode su same po sebi veoma stresne, dovode do naglih promjena u svakodnevnim aktivnostima, gubitka i rizika od gubitka imovine i posla, provođenja više vremena u obavljanju neplaćenih kućanskih poslova, te povećanog stepena brige o djeci i starijim osobama. Takve situacije mogu izazvati kod osoba osjećaj bespomoćnosti, očaja te, kod muškaraca, pojačati tradicionalno uslovljena ponašanja koja favorizuju patrijarhalni obrazac ponašanja. Očekivanja vezana za maskulinitet obeshrabruju muškarce da budu brižni u porodici, uključuju se više nego što smatraju da je potrebno u kućne poslove, te promovišu rizična ponašanja kod muškarca.

Istraživanje o dobrobiti i sigurnosti žena u BiH, koje je 2018. godine proveo OSCE, pokazalo je da je gotovo polovina žena (48%) doživjela neki vid nasilja od svoje 15. godine. Da se fenomen nasilja pojačava pod određenim okolnostima, može se vidjeti i na primjeru pandemije COVID-19 u BiH, u kojoj su žene bile više izložene nasilju nego ranije, jer su uslijed mjera zatvaranja zbog karantene provodile više vremena u domaćinstvu s potencijalno nasilnim partnerom. Podaci o broju žena koje su koristile sigurne kuće za vrijeme pandemije pokazuju da je u sigurnim kućama širom BiH, kojih ima ukupno osam, u prvih sedam mjeseci 2019. godine bilo smješteno 347 žrtava nasilja nad ženama i nasilja u porodici, dok se za isti period (isključujući dva i po mjeseca karantene, jer u tom periodu sigurne kuće nisu radile, za vrijeme vanrednog stanja) u 2020. godini broj žrtava povećao na 519¹⁴.

Ti podaci potvrđuju prethodno iznijetu konstataciju da su rodna pitanja osjetljiva na okolišne promjene.

14 Agencija za ravnopravnost spolova BiH

2. Mapiranje rodnih podataka u području okoliša i klimatskih promjena

Proučavanje interakcije između roda i okoliša je relativno novo područje. U posljednje vrijeme na međunarodnom nivou provedena su brojna istraživanja i studije koje nastoje definisati odnos između ta dva područja. Prilikom kreiranja ovog izvještaja analizirani su i uzeti u obzir brojni izvještaji međunarodnih i UN-ovih institucija. **Najveći fokus je bio na do sada najsveobuhvatnijem izvještaju u ovoj domeni, a to je zajednički izvještaj UN-ovog programa za okoliš (UNEP) i Međunarodne unije za očuvanje prirode (IUCN) – „Statistika roda i okoliša: Prikupljanje informacija za djelovanje i mjerjenje SDG ciljeva“ iz 2019. godine¹⁵.** U izvještaju se predlaže 18 indikatora koji su vezani za rod i okoliš, koje bi trebalo uključiti u opšti set rodno osjetljivih indikatora, a koje bi statističke i druge relevantne institucije trebale kontinuirano pratiti u skladu s predloženom metodologijom. Osim toga, okvir za mapiranje podataka u oblasti roda, okoliša i klimatskih promjena oslanja se na viziju i globalne ciljeve Koalicije za rod i klimu¹⁶, kako je definisano unutar Generacije za ravnopravnost.

Pored toga, neke od smjernica za izradu ovog izvještaja su preuzete i iz izvještaja Evropskog instituta za rodnu ravnopravnost (EIGE) – „Rodna ravnopravnost i klimatske promjene: Pregled implementacija područja K Pekinške platforme za akciju – žene i okoliš“.

Oblasti i prioritetna područja koja su značajna s aspekta roda i okoliša u BiH:

- ✖ Posjedovanje zemljišta
- ✖ Pristup hrani, energiji, vodi i sanitaciji
- ✖ Klimatske promjene i zdravlje
- ✖ Potrošnja energije u domaćinstvu
- ✖ Žene u donošenju odluka u domeni okoliša
- ✖ Tržište rada u oblasti okoliša
- ✖ Obrazovanje u oblasti okoliša i
- ✖ Ostali relevantni indikatori.

Lista kvantitativnih indikatora podijeljenih prema oblastima i prioritetnim područjima, za praćenje odnosa roda i okoliša u BiH:

- ✖ Vlasništvo nad nepokretnostima (zemljištem i objektima)
- ✖ Poljoprivredno zemljište
- ✖ Vrijeme provedeno u branju biljaka
- ✖ Korištenje energetika u stambenim jedinicama
- ✖ Snabdjevenost vodom za piće u stambenim jedinicama
- ✖ Broj smrtnih slučajeva, nestalih osoba i osoba direktno pogodjenih prirodnim nepogodama

15 Više informacija dostupno je na linku <https://sdg.iisd.org/news/unep-iucn-propose-18-gender-environment-indicators/#:~:text=The%20proposed%20gender%2Denvironment%20indicators.decision%2Dmaking%20at%20all%20levels>

16 https://forum.generationequality.org/sites/default/files/2021-09/FACJ_AC%20.pdf

- ✖ Mortalitet i morbiditet uzrokovani pojavama u okolišu
- ✖ Udio stanovništva s pristupom javnom prevozu
- ✖ Potrošnja energije u domaćinstvu prema strukturi domaćinstva
- ✖ Posjedovanje automobila u domaćinstvu
- ✖ Ministri/rukovodioци sektora okoliša, energetike i poljoprivrede
- ✖ Učešće žena u specijalnim tijelima sektora okoliša
- ✖ Učešće žena u javnim preduzećima u okviru energetskog sektora
- ✖ Zaposlenost u oblasti okoliša
- ✖ Neplaćeni pomažući članovi domaćinstva
- ✖ Rodna segregacija u obrazovanju iz područja klimatskih promjena i okoliša
- ✖ Vlasnici kredita prema vrsti kredita
- ✖ Vlasnici kreditnih kartica

2.1 Posjedovanje zemljišta

2.1.1 Vlasništvo nad nepokretnostima (zemljištem i objektima)

Vlasništvo nad nepokretnostima je pokazatelj ekonomskog položaja i ekonomske nezavisnosti žena u jednoj državi. Na vlasništvo nad imovinom i nepokretnostima u BiH utiču tradicionalno uslovljene rodne uloge i stereotipi. Uprkos tome što Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH i srodni entitetski zakoni koji regulišu naslijedstvo eksplizitno zabranjuju rodnu diskriminaciju, učestala je praksa da se veliki broj žena odriče svog udjela u naslijedstvu u korist muškaraca (braće ili sinova).

Budući da zbog rodnih stereotipa žene često mogu biti u lošoj poziciji od muškaraca prilikom nasleđivanja imovine, neophodno je da notari u toku procesa nasleđivanja pruže potrebne savjete i zaštitu ženama koje traže njihove usluge. Potrebno je da notar obavijesti žensku stranku u postupku o njenim pravima i stvari uslove u kojima će se ona osjećati slobodno da doneše odluke na osnovu informacija i bez neželjenih uticaja drugih članova u postupku. Iako notar nije u mogućnosti da sprječi namjernu diskriminaciju, dužan je stvoriti ambijent u kojem stranke mogu donositi samostalne i informirane odluke, bez pritiska od strane drugih osoba¹⁷.

Posjedovanje imovine značajno utiče na ekonomsku nezavisnost žena, te ženu čini manje podložnom trpljenju ekonomskog nasilja, te nasilja u porodici uopšte. Žene koje žele postati poduzetnice, dobiti grant ili kredit, ne mogu to uraditi jer nemaju nepokretnu imovinu ili zemlju uknjiženu na svoje ime. To je važan faktor umanjene ekonomske aktivnosti žena i niske stope ženskog poduzetništva.

Dodatni problem predstavlja i pitanje prevođenja imovine na ženino ime u patrilokalnim, tradicionalnim porodicama. Taj oblik suživota je veoma čest u ruralnim dijelovima BiH, a odnosi se na zajedničko domaćinstvo, odnosno situaciju da se bračni par useljava kod

17 FAO i GIZ, *Smjernice za jačanje rodne ravnopravnosti u notarskoj praksi – Jugoistočna Evropa*, 2019.

muževih roditelja nakon sklapanja braka. Imovina (kuća ili zemlja) se često nalazi u posjedu muževog oca, a ne muža direktno, tako da žena gotovo i nema prava na prevođenje imovine na sebe.

Samim posjedovanjem imovine smanjuje se rizik od ženskog i dječjeg siromaštva. Da tradicionalne rodne uloge diktiraju i stav o tome da bi muškarci trebali biti nosioci imovine, iako samo deklarativno, bez obzira da li je imovina zaista u njihovom vlasništvu, vidi se na podatku da u BiH samo $\frac{1}{4}$ domaćinstava za nosioca domaćinstva ima ženu¹⁸.

Podaci o strukturi domaćinstava pokazuju da je u 2013. godini bilo 61% samačkih ženskih domaćinstava. Uzimajući u obzir starost nosioca, može se vidjeti da je muških samačkih domaćinstava duplo više do 55. godine života, nakon čega se situacija značajno mijenja u korist žena, kada broj ženskih samačkih domaćinstava rapidno raste. Taj trend prati liniju koeficijenta maskuliniteta¹⁹, koji pokazuje da, iako u mlađoj životnoj dobi u populaciji imamo veći broj muškaraca nego žena, stopa maskuliniteta ima tendenciju opadanja kako se ide ka starijoj životnoj dobi. Počevši od 50. godine starosti, u populaciji se nalazi mnogo više žena nego muškaraca. Najniži stepen maskuliniteta je u starosnoj grupi 80+ gdje na broj od 100 žena dolazi oko 57 muškaraca²⁰.

Kada je riječ o samohranim roditeljima, u BiH je u 2013. godini bilo 81% samohranih majki i 19% samohranih očeva.

U BiH je oblast imovinsko-pravnih odnosa spuštena na nivo entiteta i Brčko distrikta. Pitanjima imovinskih odnosa i vlasništva nad nepokretnostima bave se Federalna uprava za geodetske i imovinsko-pravne poslove, Uprava za geodetske i imovinsko-pravne poslove Republike Srpske i Odjeljenje za prostorno planiranje i imovinsko-pravne poslove Vlade Brčko distrikta. U BiH ne postoji jedinstven sistem za evidenciju nepokretnosti i prava nad njima, pa se evidencije o nepokretnostima i vlasništvu nad imovinom prikupljaju u registrima unutar entitetskih uprava za geodetske i imovinsko-pravne odnose.

Podaci o vlasnicima nad nepokretnostima prema spolu se u upravama za geodetske i imovinsko-pravne odnose dobijaju na osnovu jedinstvenog matičnog broja vlasnika (JMB). Nažalost, evidencije u katastarskim registrima nisu potpune, jer kod velikog broja vlasnika nije evidentiran jedinstveni matični broj, na osnovu kojeg bi mogli znati spol vlasnika. Za Republiku Srpsku postoje podaci podijeljeni prema spolu vlasnika samo za one slučajevе evidentirane s matičnim brojem (ne znamo koliko vlasnika nema evidentiran matični broj, niti koliki je ukupan broj evidentiranih vlasnika), dok u Federaciji BiH znamo da je s matičnim brojem, zaključno sa 2021. godinom, bilo tek 26% vlasnika od ukupnog broja svih evidentiranih vlasnika.

Iako tako mali procenat vlasnika kod kojih je spol poznat nije pouzdan za dublju rodnu analizu i zaključke o spolnoj strukturi vlasnika nepokretnosti, te mu treba pristupiti s oprezom, ukoliko analiziramo samo ovaj kontingenat vlasnika s matičnim brojem, možemo reći da su muškarci u većem procentu vlasnici nad nepokretnostima u oba entiteta (više od 60%).

18 Agencija za statistiku BiH, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova, 2013. godine

19 Koeficijent maskuliniteta predstavlja broj muškaraca na 100 žena.

20 Agencija za statistiku BiH, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova, 2013. godine

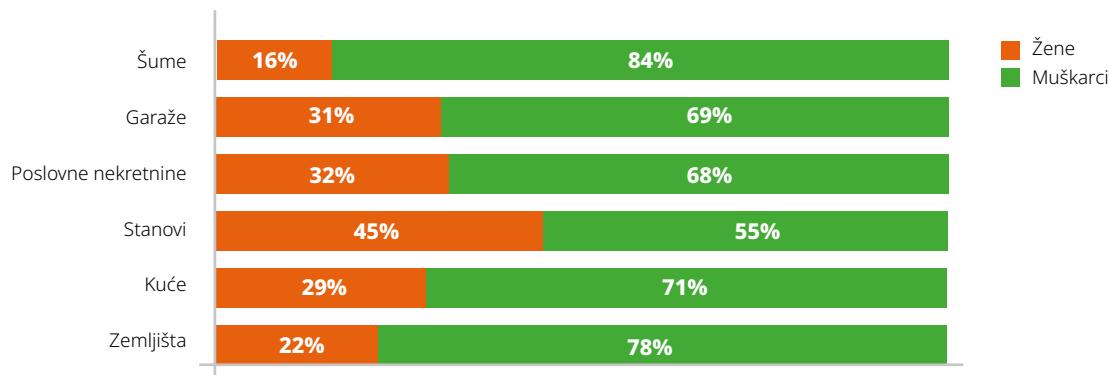
Posmatrajući vlasnike s aspekta udjela u vlasništvu nad nepokretnostima, 30% žena u oba entiteta posjeduje imovinu u potpunosti (vlasnice u omjeru 1/1), dok se procenat udjela žena u vlasništvu nad nepokretnostima povećava kako se smanjuje omjer njihovog vlasništva, pa su tako 38% žena suvlasnice u nepokretnosti s udjelom $\frac{1}{2}$, a više od 40% suvlasnice imovine u manjim omjerima. Na osnovu toga možemo reći da su žene češće suvlasnice nego vlasnice imovine, dok su muškarci češće vlasnici nego suvlasnici.

Federalna uprava za geodetske i imovinsko-pravne poslove posjeduje i podatke o kupoprodajnim ugovorima prema spolu kupca nekretnine. U 2021. godini žene su sklopile 27% od ukupnog broja kupoprodajnih ugovora.

Posmatrajući vremensku seriju podataka o kupoprodajnim ugovorima prema vrsti nekretnine za period od 2018. do 2022. godine, primjećuje se da je u posljednjih pet godina došlo do blagog porasta u kupovini zemljišta i kuća kod ženske populacije u Federaciji BiH (do 3%), dok je stanje kod kupovine stanova ostalo nepromijenjeno kod oba spola. U posljednjih pet godina stanove, kao vrstu nekretnine, kupuju gotovo jednako žene kao i muškarci (grafikon 1).

Podaci o kupoprodajnim ugovorima nisu bili dostupni na upit za Republiku Srpsku i Brčko distrikt.

Grafikon 1 – Kupovina nekretnina prema vrsti nekretnine i spolu kupca u 2021. godini, u Federaciji BiH

Izvor: Federalna uprava za geodetske i imovinsko-pravne poslove, 2021. godina

Na osnovu grafičkog prikaza može se vidjeti da su u 2021. godini muškarci u FBiH u puno većem omjeru nego žene kupovali šume, zemljišta i kuće.

Preporuka za kvalitetniju analizu podataka o vlasnicima nepokretnosti je uspostavljanje jedinstvene, sveobuhvatne i pouzdane baze podataka u kojoj će se moći prepoznati spol vlasnika nekretnina, te automatski izračunati udio ženskih i muških vlasnika nepokretnosti.

2.1.2 Poljoprivredno zemljište

Poljoprivreda predstavlja jednu od strateških grana privrednog razvoja BiH za koju je vezan veliki dio ekonomске aktivnosti zemlje, naročito u ruralnim područjima (*Drugi nacionalni izvještaj BiH u skladu s Okvirnom konvencijom Ujedinjenih nacija, 2013*).

Udio sektora poljoprivrede, šumarstva i ribolova je u 2020. godini iznosio 6% od ukupnog bruto domaćeg proizvoda (BDP). Prema podacima Ankete o radnoj snazi u BiH, u 2020. godini učešće zaposlenih osoba u poljoprivrednim djelatnostima iznosilo je 12% od ukupno zaposlenih, od čega su 55% bili muškarci, a 45% žene.

U BiH još uvijek ne postoji pouzdani izvor podataka o vlasnicima poljoprivrednog zemljišta razvrstanih prema spolu. Osnovni i sveobuhvatan izvor za prikupljanje ove vrste podataka je popis poljoprivrede, koji u BiH još nije proveden. Planirano je da statističke institucije u BiH provedu probni popis poljoprivrede krajem 2022. godine, dok je provođenje glavnog popisa planirano za 2023. godinu. Pilot popisom će biti obuhvaćeno 15.887 gazdinstava i domaćinstava od kojih je 8.706 u FBiH, 6.413 u RS i 768 u BD BiH. Popis gazdinstava na terenu sprovodiće akreditovani i obučeni popisivači i kontrolori metodom intervjua tako što će podatke direktno unositi u elektronski upitnik na laptopu. Tokom pilot popisa prikupljaju se podaci o lokacijama poljoprivrednih gazdinstava, o korišćenom poljoprivrednom zemljištu za sve usjeve, brojnom stanju stoke po vrstama i kategorijama, zatim ruralni indikatori, podaci o radnoj snazi, ekološkoj poljoprivredi, navodnjavanju, agro-ekološkim indikatorima, metodama poljoprivredne proizvodnje itd. Puni popis poljoprivrede, koji je planiran da se realizuje krajem iduće godine, izuzetno je važno statističko istraživanje za BiH. Prije svega, zbog toga što će prvi put nakon više od 60 godina obezbijediti kvalitetne podatke za analize stanja i potencijala, kao i za strateško planiranje razvoja sektora poljoprivrede i ruralnog razvoja na svim nivoima organizovanja. Sektor poljoprivrede je jedan od najvažnijih sektora bosanskohercegovačke ekonomije, koji čini oko 6% do 7% BDP-a BiH. Osim toga, sproveđenjem punog popisa poljoprivrede u skladu s međunarodnim statističkim standardima, Bosna i Hercegovina će ispuniti jednu od prioritetnih obaveza iz okvira Procesa stabilizacije i pridruživanja i na taj način olakšati svoj put ka Evropskoj uniji.

Sigurno je da podaci o vlasnicima poljoprivrednog zemljišta iz ovog izvora podataka neće biti dostupni naredne dvije godine.

Na entitetskom nivou djeluju Federalno ministarstvo poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva, te Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srpske. Nadležna ministarstva poljoprivrede na entitetskim nivoima imaju razvijene registre poljoprivrednih gazdinstava za potrebe dodjele podsticaja u poljoprivredi. Radi se o registrima koji su u svom sadržaju komplementarni. Podaci o vlasničkoj strukturi prema spolu u Federaciji BiH su dostupni, dok bi u Republici Srpskoj mogli biti dostupni na osnovu jedinstvenog matičnog broja (JMB) vlasnika poljoprivrednog gazdinstva. Pošto se radi samo o podacima za poljoprivredna gazdinstva koja ostvaruju ili apliciraju za podsticaje, ovaj podatak nije pouzdan za daljnju analizu. Agregirani podaci za nivo Bosne i Hercegovine nisu dostupni u Ministarstvu za vanjsku trgovinu i ekonomski odnose BiH ili u nekom drugom nadležnom tijelu na nivou BiH.

Tabela 1 - Broj domaćinstava koja obavljaju poljoprivrednu aktivnost i domaćinstava koja obavljaju poljoprivrednu aktivnost i prodaju proizvode na tržištu na nivou BiH, FBiH, RS, BD BiH, prema spolu

Teritorija	Ukupan broj domaćinstava	Domaćinstva koja obavljaju poljoprivrednu aktivnost	Domaćinstva koja obavljaju poljoprivrednu aktivnost i prodaju proizvode na tržištu
BiH	1,155,736	363,394	56,609
FBiH	715,739	217,061	30,089
RS	413,226	141,629	25,395
BD	26,771	4,704	1,125

Izvor: Agencija za statistiku BiH, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova, 2013. godine

Prema jednim dostupnim podacima iz Popisa stanovništva, domaćinstava i stanova koji je proveden u BiH u 2013. godini, od ukupnog broja, 31% domaćinstava obavlja neki od oblika poljoprivredne aktivnosti, dok njih samo 5% obavlja poljoprivrednu aktivnost i prodaje proizvode na tržištu.

2.2 Pristup hrani, energiji, vodi i sanitaciji

2.2.1 Vrijeme provedeno u branju biljaka

U okviru područja Pristup hrani, energiji, vodi i sanitaciji, podatak o vremenu provedenom u branju biljaka je od UNEP, *Statistika roda i okoliša*, prepoznat kao bitan indikator za djelovanje i mjerjenje Ciljeva održivog razvoja. Na osnovu analize utvrđeno je da podaci o vremenu provedenom u branju biljaka podijeljeni prema spolu nisu dostupni. Izvor tih podataka je primarno Anketa o korištenju vremena (TUS), koja se ne provodi u Bosni i Hercegovini, a nisu identifikovani drugi relevantni izvori.

BiH ima dugu tradiciju u korištenju ljekovitog bilja u medicinske svrhe, iako se ona ne njeguje dovoljno. Država ima značajan potencijal u ljekovitom, jestivom i aromatičnom bilju, kao i ostalim nedrvnim šumskim proizvodima. Nekontrolisano skupljanje ovih šumskega proizvoda negativno utiče na biološku održivost. Oblast korištenja ovih proizvoda regulisana je zakonima na entitetskim nivoima koji se odnose, uglavnom, na opšte propise o zaštiti okoliša, ali se ne primjenjuju u svom punom potencijalu (*Strateški plan ruralnog razvoja BiH 2018-2021 - Okvirni dokument*).

Područje branja i prerade ljekovitog bilja predstavlja veliki potencijal za žensko poduzetništvo, međutim, još uvijek ne postoji sistem certifikacije sakupljača i izvoznika u sektoru korištenja ljekovitog, jestivog i aromatičnog bilja i ostalih nedrvnih šumskih proizvoda. Shodno tome, sveobuhvatni podaci o poduzetnicima koji se bave ovom granom poljoprivrede nisu dostupni. Provedeni su različiti projekti osnaživanja žena u oblasti branja ljekovitog bilja u BiH. Identifikovano je da su glavne prepreke za razvoj ovog oblika ženskog poduzetništva

poteškoće kod registrovanja djelatnosti, nedostatak finansijskih resursa, neposjedovanje potrebnog znanja i tehnika za obradu ljekovitog bilja, te ograničen pristup tržištu²¹.

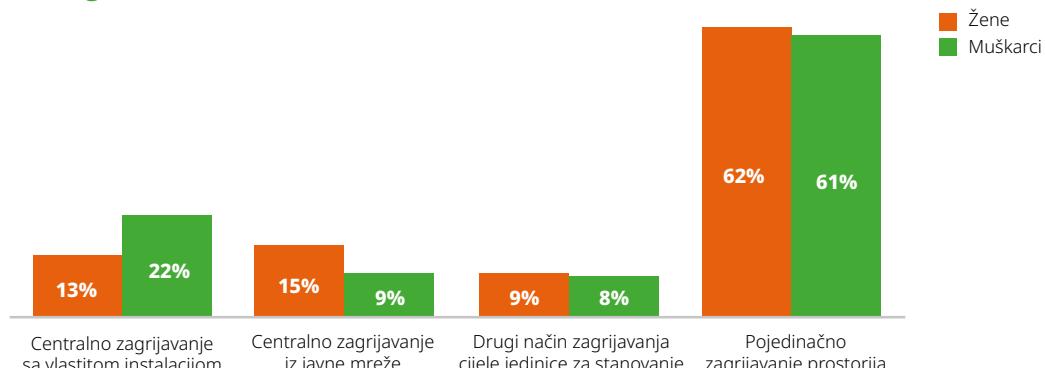
2.2.2 Korištenje energenata i snabdjevenost vodom za piće u stambenim jedinicama

Kao rezultat nedostatka energetskih, vodovodnih i sanitarnih uslova, kao i osnovne infrastrukture, žene nose teret trošenja vremena na pronalaženje i obezbjeđivanje istih (UN Women, 2014a; Sorenson, Morssink i Campos, 2011.). Osim toga, većina poslova u domaćinstvu i poslova za brigu i njegu koje obavljaju žene nije plaćena ili nije dovoljno plaćena (ILO, 2015), što dovodi do društvenih i ekonomskih pritisaka i podjela.

2.2.2.1 Korištenje energenata u stambenim jedinicama

Prema podacima Ankete o radnoj snazi iz 2021. godine, stopa nezaposlenosti kod žena je veća u odnosu na muškarce (rodni jaz u zaposlenosti 8 procenntih poena – pp u starosnoj grupi od 20 do 64 godine starosti), pa možemo zaključiti da su žene te koje provode više vremena u domaćinstvu i zavise od sistema zagrijavanja stambene jedinice i potrošnje energije za grijanje. Zbog tradicionalne uloge u domaćinstvu, u smislu obavljanja kućanskih poslova i brige o porodici, žene provode više vremena u stambenim jedinicama i zavisne su od korišćenja energije za kućanske uređaje. Veća potrošnja energije u domaćinstvu utiče na klimatske promjene i okoliš. Spremnosti žena na promjene ka ekološki prihvatljivom ponašanju i navikama predstavlja bitan društveni faktor. Korištenje određenih energenata, kao što su drvo i ugalj, za pripremu obroka dovodi i do većeg zagađenja zraka kojem su izložene žene unutar samog domaćinstva.

Grafikon 2 – Način zagrijavanja stambene jedinice prema spolu nosioca domaćinstva u 2013. godini, u BiH

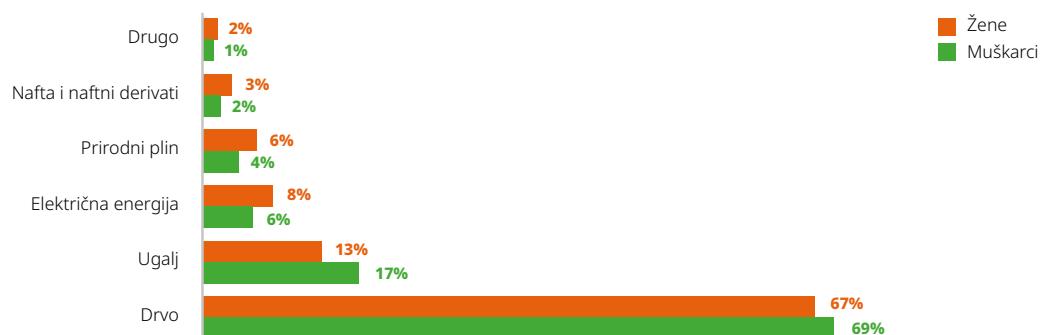
Izvor: Agencija za statistiku BiH, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova, 2013. godine

21 FAO i UN WOMEN, Rodni profil zemlje u poljoprivredi i ruralnom životu, 2021. godina

Izvor podataka o korištenju energenata u stambenim jedinicama i načinu zagrijavanja prema vrsti energenta je Popis stanovništva, domaćinstava i stanova koji je sproveden u BiH u 2013. godini. Svi podaci za potrebe ovog indikatora su posmatrani i podijeljeni na domaćinstva u kojima je žena nosilac domaćinstva i domaćinstva s muškim nosiocem, a gdje živi barem jedna žena. Prema podacima možemo zaključiti da ne postoji bitna razlika u načinu zagrijavanja stambene jedinice u te dvije vrste domaćinstava. Najveći broj domaćinstava kao način zagrijavanja stambene jedinice koristi pojedinačno zagrijavanje, čak njih 61%, dok ostala domaćinstva koriste centralno zagrijavanje s vlastitom instalacijom, centralno zagrijavanje iz javne mreže i druge načine zagrijavanja jedinica za stanovanje. Podaci pokazuju da se u BiH u 2013. godini 331 jedinica za stanovanje nije uopšte grijala.

Podaci za ovaj indikator su analizirani i po tipu naseljenog mjesta, gdje se primjećuje da 65% domaćinstava, bez obzira na nosioca, u vangradskim naseljenim mjestima, prilikom načina zagrijavanja stambenih jedinica koristi pojedinačno zagrijavanje prostorija.

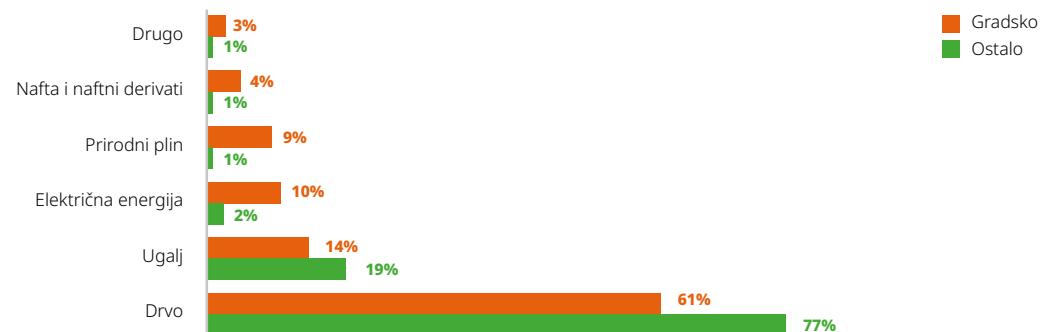
Grafikon 3 – Nastanjeni stanovi prema vrsti energenata za zagrijavanje stana i prema spolu nosioca u 2013. godini, u BiH

Izvor: Agencija za statistiku BiH, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova, 2013. godine

Kada se u okviru ovog indikatora posmatraju podaci o vrsti energenta koji se koristi za zagrijavanje stambenih jedinica, možemo vidjeti da, bez obzira na nosioca domaćinstva, 69% domaćinstava koristi drvo, 16% koristi ugalj, a zatim ukupno 15% njih koristi električnu energiju, prirodni gas, naftu i naftne derive te ostale vrste energenata. I kod ovog indikatora nema razlika kada je u pitanju rodni aspekt, ali i dalje u velikoj mjeri klimatske promjene zavise od načina zagrijavanja stambenih jedinica.

Grafikon 4 – Nastanjeni stanovi prema vrsti energenata za zagrijavanje stana i tipu naseljenog mjesta u 2013. godini, u BiH

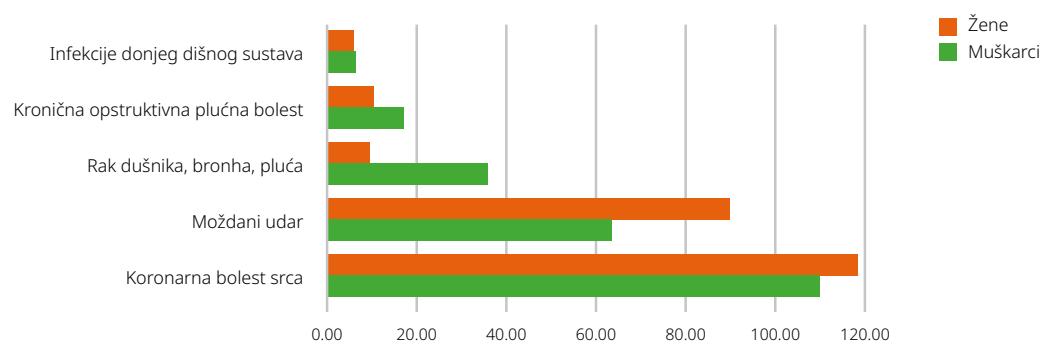

Izvor: Agencija za statistiku BiH, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova, 2013. godine

Kada se način zagrijavanja stambene jedinice posmatra po tipu naseljenog mjesta, možemo vidjeti da se kao energent najviše koristi drvo i u gradskim i vangradskim naseljenim mjestima, a zatim ugalj. Uzimajući u obzir podatke da je najčešći način zagrijavanja stambene jedinice u vangradskom području pojedinačno zagrijavanje prostorija, a da se kao energent koriste čvrsta goriva, možemo zaključiti da su u posmatranim domaćinstvima u kojima žive žene, bez obzira na njihov položaj u domaćinstvu, teret i vrijeme provedeno u zagrijavanju stambenog prostora upravo na njima.

Svakodnevno kuhanje i zagrijavanje prostorija unutar domaćinstva korištenjem čvrstih goriva povećava zagađenost zraka unutar domaćinstva (indoor pollution), što može štetno uticati na zdravlje žena, koje najviše vremena provode u domaćinstvu baveći se kućanskim poslovima. Pored žena, zagađenošću zraka unutar domaćinstva su u velikoj mjeri izložena i djeca, ali i starije osobe, koje duže borave u domaćinstvu (UN, 2015).

Grafikon 4.1 - Stopa smrtnosti koja se može pripisati onečišćenju zraka u okolišu i domaćinstvu (na 100.000 stanovnika), u 2019. godini, u BiH

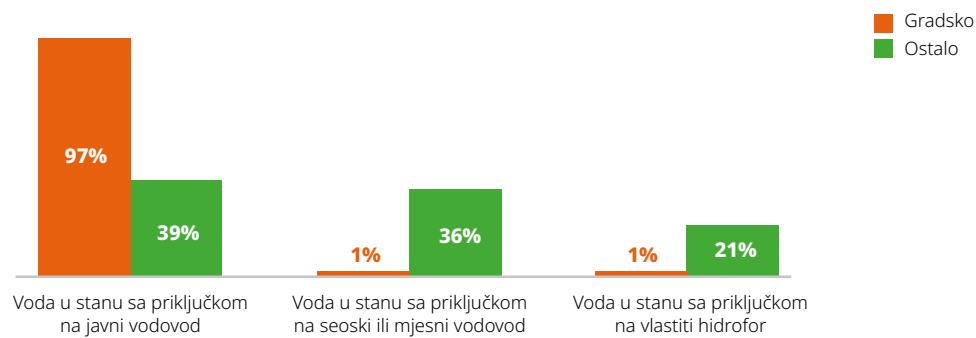

Izvor: WHO, Indikator 3.9.1 - Stopa smrtnosti koja se može pripisati onečišćenju zraka u okolišu i domaćinstvu (na 100.000 stanovnika), 2019. godina

2.2.2.2 Snabdjevenost vodom za piće u stambenim jedinicama

Praćenje indikatora o snabdijevanju vodom za piće u stambenim jedinicama je takođe jedan u nizu interesantnih indikatora za praćenje kada je riječ o klimatskim promjenama, okolišu i biodiverzitetu s kontekstom roda. Indikator o pristupu i korišćenju sigurne vode za piće prema izvoru i vrsti domaćinstva je UNEP-ov preporučeni indikator (Statistika roda i okoliša) za djelovanje i mjerjenje Ciljeva održivog razvoja, te je sličan SDG indikatoru 6.1.1 - Udio stanovništva koje koristi pitku vodu iz sistema kojima se sigurno upravlja.

Grafikon 5 – Nastanjeni stanovi prema načinu snabdijevanja domaćinstava vodom za piće i tipu naseljenog mjesta u 2013. godini, u BiH

Izvor: Agencija za statistiku BiH, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova, 2013. godine

Podaci o načinu snabdijevanja domaćinstava vodom za piće su dostupni iz Popisa stanovništva, domaćinstava i stanova provedenog u BiH u 2013. godini. Prema popisnim podacima, 66% posmatranih domaćinstava u kojima je žena nosilac ili član domaćinstva se snabdijeva vodom za piće putem priključka na javni vodovod, 20% ima priključak na seoski ili mjesni vodovod i 12% njih koristi vodu u stanu s priključkom na vlastiti hidrofor. Kada posmatramo podatke po tipu naseljenog mjesta, i dalje najveći broj domaćinstava u gradskim područjima koristi vodu iz javnog vodovoda, njih 97%, dok u vangradskim naseljima koriste kombinaciju javnog vodovoda (39%) i seoskog/mjesnog vodovoda (36%), a na vlastiti hidrofor ih je priključeno 21%. U vangradskim naseljenim mjestima ukupno 4% domaćinstava kao izvor vode za piće koristi česmu u dvorištu priključenu na javni vodovod, česmu u dvorištu priključenu na vlastiti hidrofor, uličnu česmu, kopani bunar, bušeni (cijevni) bunar, arteški bunar, uređeni izvor, cisternu (rezervoar za vodu), flaširanu vodu iz trgovine i druge izvore vode za piće.

Prema prezentovanim podacima možemo zaključiti da je manji broj žena u riziku da bude pogoden teretom snabdijevanja domaćinstva vodom za piće.

2.3 Klimatske promjene i zdravlje

2.3.1 Broj smrtnih slučajeva, nestalih osoba i osoba direktno pogođenih prirodnim nepogodama

U posljednjoj deceniji Bosna i Hercegovina se suočava s nekoliko značajnih ekstremnih klimatskih i vremenskih događaja, koji se manifestuju kroz češće pojave katastrofa (klizišta, poplave, požari, zemljotresi, snježni nanosi, zagađenje okoliša). Klimatske promjene i visoka izloženost prirodnim i ljudskim uzrokovanim opasnostima dodatno otežavaju socio-ekonomski razvoj zemlje²².

Jedan od ciljeva održivog razvoja u sklopu SDG cilja 11 jeste i značajno smanjenje broja smrtnih slučajeva i broja ugroženih ljudi koji su direktno pogođeni prirodnim katastrofama, kao i smanjenje ekonomskih gubitaka do kojih dovode elementarne nepogode.

Podatak o broju smrtnih slučajeva, nestalih osoba i osoba direktno pogođenih katastrofama²³ nije dostupan. BiH još uvijek nema usaglašene i tačne podatke za nivo države, jer se još radi na unošenju podataka o štetama i gubicima u bazu podataka Ministarstva sigurnosti BiH.

Analiza Integracija rodne perspektive u zaštitu i spašavanje i smanjenje rizika od katastrofa, koju je provela Fondacija Cure u saradnji s Agencijom za ravnopravnost spolova BiH i članovima IPA DRAM BiH radne grupe sastavljene od predstavnika Ministarstva sigurnosti BiH, entitetskih uprava civilne zaštite i Odjeljenja za javnu sigurnost Brčko distrikta, pokazuje da su u situacijama nesreća i katastrofa, zbog patrijarhalnih obrazaca žene podložne da budu više izložene neplaćenom radu. U okviru pravnih mehanizama, poštivanje rodne ravnopravnosti naročito izostaje kada su u pitanju poljoprivredne subvencije ili drugi slični podsticaji. Većina domaćinstava se vodi na muškarcima koji u toku rekonstrukcije dobijaju poljoprivredne ili druge subvencije (sjeme, plastične, mašine i dr.). Zdravstvena zaštita žena bi trebala da bude prioritet u slučaju nesreće ili katastrofe, prvenstveno marginalizovanih grupa žena (žene sa sela, žene treće životne dobi, žene s invaliditetom, žene oboljele od rijetkih bolesti i dr.). Sve navedeno treba da bude regulisano domaćim i međunarodnim propisima. Iako je puno truda uloženo u promociju rodnih aspekata svih životnih segmenata, uloga žena se vrlo često pogrešno razumije, ranjivosti ignorišu, a kapaciteti svjesno zanemaruju. Važno je izgraditi programe koji su orijentisani i na žene, kako bi se i one educirale u svim segmentima koji uključuju angažovanje u tijelima u kojima se donose odluke, rad u civilnoj zaštiti, promovisanje rodne perspektive i dr. Na taj način će se doprinijeti ispunjavanju preuzetih obaveza kroz Sendai okvir i unaprijediti razumijevanje i senzitiviziranje društva o različitim uticajima nesreća i katastrofa na žene i muškarce, djevojčice i dječake, stare i mlade, siromašne i bogate, zdrave i bolesne itd.²⁴

Rod u civilnoj zaštiti - Vodič za uključivanje rođno osjetljivih politika u strukturu i rad civilne zaštite u BiH, iz 2021. godine, koji su finansirali Švedska međunarodna agencija za razvoj i saradnju (Sida) i Kvinn till Kvinn, predstavlja značajan dokument u pogledu praćanja

22 „Okvir za realizaciju Ciljeva održivog razvoja u Bosni i Hercegovini“, 2020. godina

23 SDG indikatori 1.5.1, 11.5.1 i 13.1.1 - Broj smrtnih slučajeva, nestalih osoba i osoba direktno pogođenih katastrofama na 100.000 stanovnika

24 „Integracija rodne perspektive u zaštitu i spašavanje i smanjenje rizika od katastrofa: Analiza i check-list za uvođenje principa rodne ravnopravnosti u djelokrug rada institucija zaštite i spašavanja u BiH“, Fondacija Cure, 2019. godina

uticaja elementarnih nepogoda na žene i muškarce, koliko su programi spašavanja i zbrinjavanja koje imaju civilne zaštite rodno osjetljivi i koliko su žene uključene u rad civilnih zaštita. Ovaj vodič nastao je u okviru projekta "Ženska ljudska prava i proces pridruživanja Evropskoj uniji". Cilj Vodiča je da se kroz podatke s terena, koji su osnova za analizu, daju preporuke za unaprjeđenje postojećih praksi u ovoj oblasti. Prirodne katastrofe i krize različito pogađaju žene i muškarce. Zbog toga specifične ranjivosti i potrebe ljudi tokom i nakon krize treba pažljivije rješavati. Najvažniji dio analize jeste set preporuka i smjernica vezanih za organizaciju i rad civilne zaštite, a sve u cilju poboljšanja i unaprjeđenja njihovog djelovanja u skladu s principima rodne ravnopravnosti. Neke od tih preporuka i smjernica su: Uraditi rodno osjetljivu procjenu potreba i stanja na terenu; Prikupljanje i transparentnost statističkih podataka razvrstanih prema spolu, Jačanje internih kapaciteta u smjeru rodne odgovornosti; Revizija internih sektorskih politika, strategija, programa, protokola, pravilnika i planova u skladu sa standardima za ravnopravnost spolova i dr.²⁵ Vodič predstavlja dobru osnovu za razvoj metodologije za praćenje pojave i suzbijanje posljedica izazvanih prirodnim katastrofama.

2.3.2 Mortalitet i morbiditet uzrokovan pojavama u okolišu

Prema podacima UN-a (*Perspektive svjetske populacije*), očekivano trajanje života pri rođenju je u 2020. godini u BiH iznosilo 79,7 godina za žene i 74,7 godina za muškarce. U poređenju sa zemljama Evropske unije, očekivano trajanje života pri rođenju u BiH je bilo nešto niže - prosjek EU za žene je 83,2, dok je za muškarce 77,5 godina (Eurostat). Prema tim podacima, u BiH su žene u 2020. godini živjele u prosjeku 5 godina duže od muškaraca.

Dužina trajanja života se može posmatrati i iz perspektive zdravlja, odnosno toga da li je osoba život provela u dobrom ili lošem zdravlju. Budući da očekivano trajanje života ne daje informacije o zdravlju pojedinaca, za analizu zdravstvenog stanja jedne populacije uzima se indikator zdravih godina života (Eurostat) koji podrazumijeva dužinu trajanja životnog vijeka bez zdravstvenih poteškoća. Ovaj indikator je kompozitni, te se računa koristeći demografsku statistiku i očekivano trajanje života, kao i podatke o zdravstvenom statusu pojedinaca, a koji se dobijaju iz anketnih istraživanja. U slučaju BiH, podaci o zdravstvenom statusu su dobijeni iz Ankete o potrošnji domaćinstava iz 2015. godine, čiji su podaci ujedno i zadnji dostupni. Prema tim podacima, očekivalo se da su, u prosjeku, u 2015. godini u BiH žene živjele bez većih zdravstvenih poteškoća do 64,6 godina, a muškarci do 63,5 godina starosti.

Poredeći dva navedena indikatora, može se zaključiti da, iako žene žive duže od muškaraca, broj godina koje one provedu u dobrom zdravlju je manji nego kod muškaraca.

Vodeći uzroci smrtnosti u BiH su u 2020. godini bila oboljenja cirkulatornog sistema, nakon čega slijede oboljenja uzrokovana različitim vrstama tumora, te smrti uzrokovane infekcijom COVID-19.

²⁵ Helsinski parlament Banja Luka, Rod u civilnoj zaštiti - Vodič za uključivanje rodno osjetljivih politika u strukturu i rad civilne zaštite u BiH, iz 2021. godine

Od ukupnog broja umrlih žena, njih 50% je u 2020. godini umrlo od oboljenja cirkulatornog sistema.

Komitet za ekonomski, socijalni i kulturni prava UN-a je nakon pregleda trećeg periodičnog izvještaja BiH o mjerama poduzetim za implementaciju Međunarodnog ugovora o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, pored ostalog, izrazio zabrinutost zbog visokog nivoa zagađenosti zraka u gradovima u BiH, što snažno utiče na pogoršanje zdravstvenog stanja stanovništva. Preporučuje se da država poduzme odgovarajuće mјere kako bi smanjila zagađenje zraka i njegov uticaj na ljudsko zdravlje. Potrebno je usvojiti zakone i mјere koji će prevenirati i smanjiti zagađenje zraka, u skladu s preporukama Pariškog sporazuma, fokusirajući se na smanjenje upotrebe čvrstih goriva, kao glavnog zagađivača zraka. Potrebno je obezbijediti mјere zaštite javnog zdravstva i omogućiti hitan i učinkovit pristup potrebnim uslugama zdravstvene zaštite osobama koje su direktno pogođene zagađenjem zraka. Jedna od preporuka je i podizanje svjesnosti javnosti o zdravstvenim rizicima zagađenja zraka i obezbijediti informacije o ličnim mjerama zaštite²⁶.

Zavod za javno zdravstvo Federacije BiH i Institut za javno zdravstvo Republike Srpske su na nivou entiteta nadležni za praćenje, procjenu i analiziranje zdravstvenog stanja stanovništva. Pri Vladi Brčko distrikta djeluje Odjel za zdravstvo i ostale usluge koji također prikuplja zvanične podatke o zdravstvenom stanju stanovništva.

Godišnji izvještaji tih zavoda daju opsežan uvid u zdravstveno stanje stanovništva oba entiteta. Publikovane informacije obuhvataju najčešće uzroke smrti i vrste oboljenja, zarazne bolesti, imunizaciju, faktore rizika po zdravlje, organizaciju zdravstvene zaštite, itd.

Pored nezdravih stilova života, zagađen zrak također predstavlja jedan od najznačajnijih faktora rizika za nastanak hroničnih opstruktivnih plućnih oboljenja.

Visoke koncentracije sitnih lebdećih čestica predstavljaju najveći zagađivač zraka u BiH. Koncentracija lebdećih čestica PM2.5 je bila iznad prosjeka u prethodnim godinama u većini gradova u BiH. Podaci dobijeni na mjernim stanicama diljem Federacije BiH pokazuju porast vrijednosti koncentracija lebdećih čestica u 2020. godini u odnosu na prethodne godine²⁷. Slična situacija je i u Republici Srpskoj.

Iako se kroz pojedine izvještaje navodi da BiH ima najveću stopu smrtnosti u Evropi pripisanu zagađenju zraka, ne postoje zvanični nacionalni podaci koji to potvrđuju. Instituti za javno zdravlje u BiH trenutno ne prikupljaju podatke o uticaju zagađenja vazduha na zdravlje i prenose rizike po životnu sredinu javnosti samo povremeno (UN BiH, *Informativni list o kvaliteti vazduha u BiH*)²⁸.

U 2021. godini na nivou Federacije BiH je registrovano 30.308 oboljenja iz grupe hroničnih opstruktivnih bolesti pluća (šifre J40-J46 prema Međunarodnoj klasifikaciji bolesti - MKB). U tu grupu spadaju oboljenja poput astme, hroničnog bronhitisa i drugih hroničnih opstruktivnih bolesti, čijem nastanku najčešće pogoduje aerozagađenje. Broj oboljelih je manji u odnosu

26 Ekonomsko i socijalno vijeće UN-a – preporuke Komiteta za ekonomski, socijalni i kulturni prava UN-a, 2021.

27 „Izvještaj o stanju kvaliteta zraka u Federaciji BiH“, 2019. i 2020. godina, Federalni hidrometeorološki zavod

28 <https://www.unicef.org/bih/media/1206/file/Informativni%20list%20o%20kvaliteti%20zraka%20u%20Bosni%20i%20Hercegovini.pdf>

na 2019. godinu (34.634 oboljelih). Pretpostavlja se da je uzrok tom smanjenju pandemija COVID-19 i manji broj posjeta ljekarima u ambulantama zbog hroničnih oboljenja. Ne postoji značajna razlika u obolijevanju od hroničnih opstruktivnih bolesti između žena i muškaraca.

Podaci Instituta za javno zdravstvo Republike Srpske pokazuju da su u 2021. godini od hroničnih opstruktivnih bolesti pluća oboljele ukupno 15.462 osobe. Podaci o vanbolničkom morbiditetu u Republici Srpskoj nisu podijeljeni prema spolu, dok podaci o bolničkom morbiditetu jesu. Na osnovu tih podataka ne možemo zaključivati o spolnoj strukturi oboljelih osoba.

Hronične opstruktivne bolesti pluća nisu jedina oboljenja koja nastaju zbog zagađenja zraka. Različite bolesti cirkulatornog sistema, kao što su hipertenzija, ishemične bolesti srca, različiti tumori i druga respiratorna oboljenja također u velikoj mjeri mogu biti izazvana zagađenjem iz okoliša. Budući da trenutno ne postoji način da se odredi u kojem stepenu na ova oboljenja utiču nepovoljne klimatske promjene, potrebno je da entitetski zavodi za javno zdravstvo, kao glavni izvori podataka, kreiraju metodologiju na osnovu koje će sistematično i redovno prikupljati podatke razvrstane prema spolu o svim oboljenjima koja za uzrok imaju zagađenje zraka i okoliša.

Određeni indikatori o proporciji populacije koja koristi čvrsta goriva za kuhanje i zagrijavanje, kao i podaci o aerozagađenju, postoje u bazi podataka SZO (*The Global Health Observatory*). Statističke institucije nisu korištene kao izvor tih podataka, pa je potrebno utvrditi jasnu metodologiju prikupljanja podataka za računanje ovih indikatora.

Unutar demografske statistike postoje i podaci o smrtnosti od tih, ali i svih ostalih bolesti. Na osnovu njih se uočava nešto veći procenat umrlih muškaraca od hroničnih opstruktivnih bolesti, ali za konkretnije zaključke potrebna je detaljnija analiza koja uzima u obzir i niz drugih faktora. Pretpostavlja se da osobe koje su izložene aerozagađenju češće obolijevaju od hroničnih opstruktivnih bolesti, ali ne moraju nužno da umru s dijagnozom tih oboljenja, već često umiru od kardiovaskularnih oboljenja ili različitih tumora i sl.

Trenutno u BiH ne postoji sveobuhvatan sistem za praćenje epidemija i oboljenja koja su povezana s klimatskim promjenama. Očekuje se da će klimatske promjene u budućnosti znatno utjecati i na sistem zdravstvene zaštite. Predviđeni rast temperatura će rezultirati većim brojem slučajeva oboljelih od kardiovaskularnih bolesti, a zbog očekivanog povećanja vlažnosti, može doći i do povećanja slučajeva respiratornih tegoba. Tim promjenama bi naročito ugrožena bila starija populacija, a kao rezultat toga bi došlo do povećanja stope mortaliteta (*Strategija prilagođavanja na klimatske promjene i niskoemisionog razvoja za BiH*).

2.3.3 Udio stanovništva s pristupom javnom prevozu

Podaci o muškom i ženskom stanovništvu koje ima pristup javnom prevozu pružaju značajne informacije s aspekta rodne ravnopravnosti u društvu²⁹. Još uvijek ne postoji jasno definisana međunarodna metodologija koja bi adekvatno mjerila ovaj indikator. Prikupljanje podataka o pristupu i korištenju javnog prevoza je značajno zbog pružanja jednakih mogućnosti svim kategorijama društva da ravnopravno obavljaju svakodnevne aktivnosti, kao što su odlazak na posao, u školu, zdravstvenu ustanovu i slično (UN, *Statistika roda i okoliša*, 2019). Prilikom prikupljanja podataka potrebno je, pored spola, uzeti u obzir i varijable poput invaliditeta, dobi, naseljenog područja i sl., kako bi se analiziralo da li je nekim posebnim kategorijama omogućeno da ravnopravno koriste javni prevoz.

Stanje cesta kao i udaljenost od važnih mjesta za pružanje usluga različito utiču na žene i muškarce. Studija provedena u ruralnim domaćinstvima je pokazala kako više od polovine stanovnika živi najmanje tri kilometra udaljena od najbliže zdravstvene ustanove, bolnice, banke ili pošte (gdje ruralno stanovništvo plaća račune i prima/šalje novac) (UNDP, 2013). Žene i muškarci imaju različit pristup prevoznim sredstvima, te različite obrasce korištenja prevoza.

Za BiH nisu dostupni podaci o stanovništvu koje ima pristup javnom prevozu.

Rodna analiza o potrebama žena za prevozom u ruralnim područjima koju je provelo Ministarstvo saobraćaja i komunikacija RS 2011. godine pokazala je da su u većem broju slučajeva muškarci vozači i vlasnici automobila, dok su žene češće suvozači u privatnim automobilima ili u većoj mjeri koriste javni prevoz. Veliki procenat žena posjeduje automobil u svom domaćinstvu, ali su u znatno manjem broju one vlasnice tog automobila (FAO i UN WOMEN, *Rodni profil zemlje u poljoprivredi i ruralnom životu*, 2021). U prilog toj tvrdnji govore i podaci Agencije za identifikacione dokumente, evidenciju i razmjenu podataka BiH, koji pokazuju da su muškarci u većoj mjeri vlasnici automobila nego žene (u 2021. godini 80% muškaraca s vozačkom dozvolom posjeduje i vlastiti automobil).

Dok stanovnici ruralnih područja smatraju da je javni prevoz na zadovoljavajućem nivou, značajan broj žena u tim područjima navodi kao problem neredovan raspored autobuskih linija, koji ih usporava u obavljanju njihovih potreba izvan kuće. Uzimajući u obzir obaveze u domaćinstvu, žene imaju potrebu za kraćim, ali češćim prevozom u toku dana, jer odvode djecu u školu i dovode ih iz škole, brinu o starijim članovima porodice, odlaze u kupovinu i slično. Zbog toga su žene nezadovoljne neredovnim javnim prevozom, jer ih onemogućava da na vrijeme obavljaju svoje svakodnevne aktivnosti. Da bi se detaljno analizirao problem javnog prevoza u ruralnim mjestima, potrebne su informacije o udaljenosti autobuskih stanica od mjesta stanovanja, sigurnosti autobuskih stajališta (da li su osvijetljena, izolovana i slično), te da li je cijena prevoza prihvatljiva svim ženama u ruralnom području, pa i onim nezaposlenim (FAO i UN WOMEN, *Rodni profil zemlje u poljoprivredi i ruralnom životu*, 2021).

29 Ovaj indikator se zasniva na SDG indikatoru 11.2.1 – Udio stanovništva s adekvatnim pristupom javnom prevozu, prema spolu, dobi i invaliditetu.

Korištenje javnog prevoza u velikoj mjeri smanjuje zagađenje zraka. Identifikovanje različitih obrazaca korištenja javnog prevoza kod žena i muškaraca bi se moglo iskoristiti za zagovaranje proširenja mreže i poboljšanja infrastrukture javnog prevoza, kako bi on bio jedan od osnovnih vidova prevoza u zemlji.

U kontekstu ovog indikatora veoma je važno pomenuti i C40 mrežu, koja predstavlja mrežu gradonačelnika gotovo 100 vodećih svjetskih gradova koji sarađuju u pružanju hitne akcije potrebne za suočavanje s klimatskom krizom. U okviru te mreže razvijena je inicijativa Women4Climate, čiji je mandat osnažiti i inspirisati sljedeću generaciju klimatskih vođa kroz globalni mentorski program posvećen ženama u „C40 gradovima“, stvoriti novi osnov i interes među budućim liderima, te podići svijest istraživanjem o rodu, gradovima i klimi kako bi se istakla ključna uloga žena u promovisanju klimatskih mjeru u gradovima³⁰. U okviru te mreže Barselona je jedan od gradova koji je uradio istraživanje o navikama korištenja sredstava prevoza (bicikli, motocikli, javni prevoz, i sl.) svojih stanovnika i napravio planove o urbanoj mobilnosti³¹. Korištenje ekološki prihvatljivih sredstava prevoza doprinosi boljoj kvaliteti zraka, posebno u urbanim područjima gdje veći broj vozila dovodi do toga da koncentracija onečišćenja dosegne opasnu razinu.

2.4 Potrošnja energije u domaćinstvu

Agencija za statistiku BiH, zajedno s entitetskim zavodima za statistiku, svakih pet godina provodi Anketu o potrošnji domaćinstava u BiH³². Zadnji dostupni podaci su oni iz ankete provedene za referentnu 2015. godinu. Anketa o potrošnji domaćinstava u BiH je provedena i 2022. godine, ali će osnovni podaci i indikatori biti objavljeni tek sredinom 2023. godine. Posljednja anketa je provedena s jednom godinom zakašnjenja zbog pandemije COVID-19. Anketa o potrošnji domaćinstava analizira socioekonomski karakteristike domaćinstava u BiH, učešće domaćinstava na tržištu rada, uslove stanovanja, nivoje i strukture izdataka domaćinstava, kao i analizu siromaštva.

Za analizu indikatora o potrošnji domaćinstva korišteni su posljednji dostupni podaci iz 2015. godine.

2.4.1 Potrošnja energije u domaćinstvu prema strukturi domaćinstva

Spolne razlike u potrošnji energije još uvek nisu detaljno istražene, niti se potrošnja energije u domaćinstvu može pripisati direktno uticaju žena ili muškaraca u domaćinstvu. Zbog toga je nužno razmotriti pristup energiji kroz rodnu perspektivu. Osobe s nižim prihodima više su pogodjene promjenama cijena energije. Taj problem naročito pogađa starije žene. Podaci

30 Women4Climate <https://www.w4c.org/news>

31 https://w4c.org/sites/default/files/2019-02/W4C_Report_Barcelona_Infographic_CS.pdf

32 Anketa o potrošnji domaćinstava u BiH je provedena 2007, 2011. i 2015. godine.

Ankete o potrošnji domaćinstava u BiH iz 2015. godine pokazuju da je u strukturi siromašnog domaćinstva znatno više siromašnih žena u starijoj dobi. Naime, u starosnoj grupi od 65 godina i više, od ukupnog siromašnog stanovništva, 24% su žene, a 15% muškarci. S obzirom na to da su starije osobe već izložene većoj opasnosti za vrijeme nižih i viših temperatura, to bi moglo dovesti do toga da su žene pogodjene ovim problemom još više od muškaraca.

Provđeno je nekoliko studija koje su nastojale utvrditi da li žene štede energiju u domaćinstvu u većoj mjeri od muškaraca. Jedna studija (Räty i Carlsson-Kanyama, 2010), provedena u četiri evropske zemlje, pokazala je da u prosjeku muškarci u samačkim domaćinstvima troše više energije nego žene u istim domaćinstvima, bez obzira na prihod i dobne grupe.

Iz Ankete o potrošnji domaćinstava je analizirana potrošnja energije u samačkim domaćinstvima, uvezši u obzir projek posljednjih plaćenih računa za električnu energiju, centralno grijanje, plin iz mreže, plin u bocama, mazut i lož ulje, ugalj i drvo. Anketa je pokazala da su u 2015. godini muškarci koji žive sami u prosjeku plaćali veće račune za električnu energiju i plin iz mreže u odnosu na samačka ženska domaćinstva, dok ne postoji značajna razlika u visini plaćenih računa za centralno grijanje i plin u bocama. Indikativno je da su žene koje žive u samačkim domaćinstvima u tri mjeseca koja su prethodila istraživanju plaćale veće račune za alternativne izvore zagrijavanja, kao što su mazut, lož ulje, ugalj, drva, pelet i slično. Da bi se moglo zaključivati o većoj potrošnji žena na alternativno zagrijavanje domaćinstva, potrebno je provesti opsežniju analizu i ustanoviti o kojoj dobnoj grupi se radi, te da li žene iz tih samačkih domaćinstava žive uglavnom u vangradskim naseljima.

Kako bi se analizirala potrošnja energije u domaćinstvima s različitom strukturom, te ustanovilo da li i kako zaposlenost članova domaćinstva utiče na potrošnju energije, provedeno je nekoliko studija, od kojih je najznačajnija studija (Clancy and Roehr, 2003) pokazala da je potrošnja energije veća u domaćinstvima u kojima su oba partnera (muškarac i žena) zaposlena u odnosu na domaćinstva u kojima radi samo muškarac, dok žena ostaje kući. Ti rezultati pokazuju da zapravo rodne uloge mogu uticati da potrošnju energije u domaćinstvu, te da tradicionalne rodne uloge mogu doprinijeti smanjenju energetske potrošnje.

Podaci Ankete o potrošnji domaćinstava u BiH pokazuju da su u 2015. godini domaćinstva u kojima su i muškarac i žena bili zaposleni u prosjeku trošili više električne energije i plina iz mreže nego domaćinstva u kojima je samo muškarac zaposlen. Razlika u plaćanju posljednjeg računa za navedene energente nije velika, te bi detaljnijom analizom trebalo utvrditi da li je ona i statistički značajna.

Prema podacima statistike energije, bruto proizvodnja električne energije u Bosni i Hercegovini u septembru 2022. godini iznosila je 974 GWh. U ukupnoj bruto proizvodnji hidroelektrane su učestvovali sa 20,7%, termoelektrane sa 74,8%, a solarne i vjetroelektrane sa 4,5%. Bruto proizvodnja električne energije predstavlja ukupno proizvedenu električnu energiju na generatoru³³. U skladu s Ugovorom o osnivanju Energetske zajednice, Vijeće ministara je još 18. oktobra 2012. godine usvojilo Odluku o provedbi smjernice 2009/28 o promociji proizvodnje električne energije iz obnovljivih izvora, kojom je za Bosnu i Hercegovinu utvrđen obvezujući cilj od 40% učešća obnovljivih izvora energije u potrošnji električne energije do 2020. godine.

33 Agencija za statistiku BiH, Statistika energije, novembar 2022. godine

Za potrošače domaćinstva (definisana kao potrošači srednje veličine s godišnjom potrošnjom u rasponu od 2 500 kWh < potrošnje < 5 000 kWh), cijene električne energije tokom prve polovine 2022. godine bile su veće za 1,4% u odnosu na isto polugodište prethodne godine. Prema podacima Državne regulatorne komisije za električnu energiju (DERK), cijena električne energije (uključujući sve takse i PDV) za prvo polugodište 2022. godine, za domaćinstva, iznosila je 17,35 KM/100 kWh.

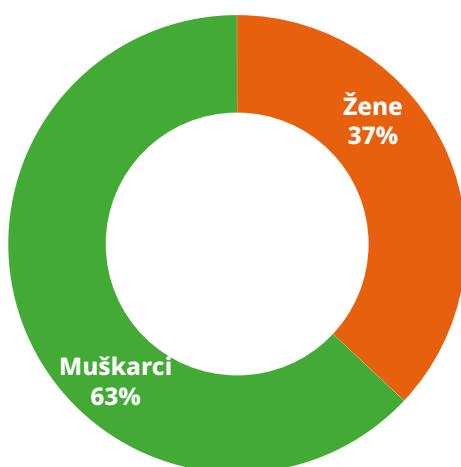
2.4.2 Posjedovanje automobila u domaćinstvu

Prema podacima Ankete o potrošnji domaćinstava, u BiH je u 2015. godini prosječan broj automobila po domaćinstvu bio 1,1. Iako je jedini dostupni, ovaj podatak je prilično star za analizu sadašnjeg stanja u području okoliša.

Međutim, kako bi barem dijelom mogli analizirati povezanost roda s posjedovanjem automobila, a samim tim uticaj žena i muškaraca na zagađenje zraka, ali i potrošnju energenata, koristili smo podatak o posjedovanju automobila kod samačkih domaćinstava iz Ankete o potrošnji domaćinstava (2015). Podaci pokazuju da 19% žena iz samačkih domaćinstava posjeduje automobil, u odnosu na 81% muškaraca koji sami čine domaćinstvo. Budući da u staroj životnoj dobi imamo veći broj ženskih samačkih domaćinstava, tako mali procenat posjedovanja automobila se može pripisati i neposjedovanju vozačkih dozvola kod žena. Svakako se dodatno treba razmotriti i ponašanje žena kada je u pitanju okoliš, te eventualno razvijenija svijest žena o smanjenju zagađenja i potrošnji energenata.

Neravnopravnost spolova se može vidjeti na primjeru podataka o posjedovanju vozačkih i saobraćajnih dozvola. Podaci Agencije za identifikacione dokumente, evidenciju i razmjenu podataka BiH pokazuju da muškarci posjeduju vozačke i saobraćajne dozvole u znatno većem procentu od žena, ali kada te podatke stavimo u odnos, onda uočavamo da su manje od polovine vozačica (njih 44%) ujedno i vlasnice automobila, dok 80% muškaraca s vozačkom dozvolom posjeduje vlastiti automobil. Takav trend se može pripisati tradicionalno uslovljrenom ulogom žene u društvu, gdje je vlasnik imovine, pa i automobila, po tradicionalnom obrascu uglavnom muškarac, bez obzira što je plaćanje i korištenje imovine zajedničko.

Grafikon 6 – Struktura vlasnika vozačkih dozvola prema spolu, u 2021. godini

Izvor: Agencija za identifikacione dokumente, evidenciju i razmjenu podataka BiH, 2021. godina

2.5 Žene u donošenju odluka u domeni okoliša

2.5.1 Ministri/ministrice i rukovodioci/rukovoditeljke sektora okoliša, energetike i poljoprivrede

Ravnopravno učešće žena u donošenju odluka o svim pitanjima pa tako i pitanjima klimatskih promjena i okoliša je važan preduslov za učinkovite politike u ovoj oblasti koje najbolje služe potrebama društva. U Bosni i Hercegovini žene su i dalje manje zastupljene na pozicijama u procesima odlučivanja. Podaci o rukovodiocima/rukovoditeljkama ministarstava i sektora/resora u oblasti klimatskih promjena i okoliša se odnose na broj ministara/ministrica i rukovodilaca/rukovoditeljki sektora za okoliš, energetiku i poljoprivredu unutar ministarstava na nivou BiH, Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske, Brčko distrikta BiH i resornih kantonalnih ministarstava.

Ovaj pokazatelj pruža informacije o učešću žena i muškaraca na svim nivoima vlasti s najvišim stepenom kompetencija za donošenje odluka i politika okoliša i klimatskih promjena, prometa i energetike. Podaci se odnose na prisutnost žena i muškaraca na položajima ministara, rukovodilaca sektora/resora u okviru ministarstava na nivoima države, entiteta i kantona, stanje prije Općih izbora provedenih u oktobru 2022. godine.

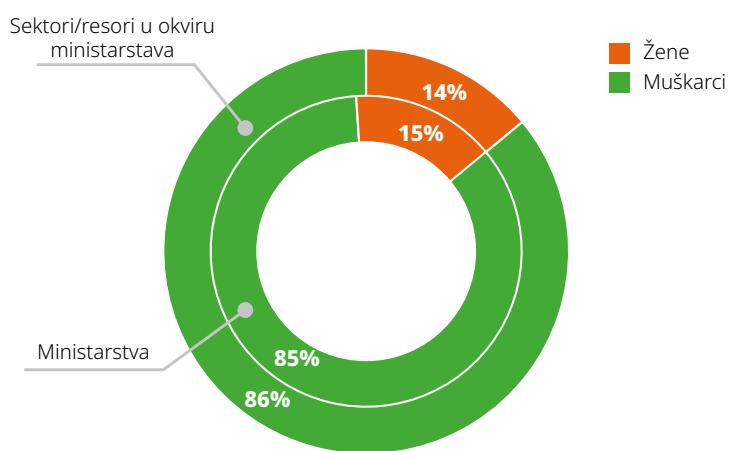
**Tabela 2 - Broj ministara/ministrica i rukovodilaca/rukovoditeljki sektora za okoliš,
energetiku i poljoprivredu unutar ministarstava na nivou BiH, FBiH, RS, BD BiH, prema
spolu**

	BiH		FBiH		RS		BD		Ukupno		
	muški	ženski	muški	ženski	muški	ženski	muški	ženski	muški	ženski	ukupno
Ministarstva	2		3	1	3	1	3		11	2	13
Sektori/resori u okviru ministarstava	5		13	1	6	3	1		25	4	29

Izvor: Zvanične internet stranice ministarstava iz područja klimatskih promjena, okoliša u BiH, FBiH, RS i BD (septembar 2022. godine)

U BiH postoji ukupno 13 ministarstava nadležnih za ovu oblast (na BiH, entitetskim i kantonalnim nivoima), a u 2022. godini samo su 2 žene bile ministrike. Situacija nije ništa bolja ni kada je riječ o rukovodiocima na nivou sektora u okviru ministarstava, gdje od ukupno 29 sektora, samo 4 žene rukovode istim.

Grafikon 7 – Ministri/ministrice i rukovodioci/rukovoditeljke u ministarstvima iz područja klimatskih promjena, okoliša i prema spolu, u 2022. godini

Izvor: Zvanične internet stranice ministarstava iz područja klimatskih promjena, okoliša u BiH, FBiH, RS i BD (septembar 2022. godine)

Ovaj indikator je ključan i za praćenje na nižim nivoima vlasti, gdje je situacija u BiH ista kao i na višim nivoima, pa tako imamo samo 3 ministrike u ukupno 21 posmatranom kantonalnom ministarstvu. Uključenost žena u donošenje odluka na nižim nivoima vlasti je ključna za pitanje okoliša, klimatskih promjena i biodiverziteta, jer inicijative i djelovanje kreću upravo s tih nivoa vlasti.

2.5.2 Učešće žena u specijalnim tijelima sektora okoliša

Učešće žena u specijalnim tijelima sektora okoliša je prepoznato kao bitan podindikator u okviru indikatora Žene u donošenju odluka u domeni okoliša. U okviru ovog indikatora posmatrani su podaci o broju žena u odborima i komisijama koji se bave pitanjima okoliša, transporta i energije na nivoima Parlamenta BiH, Parlamenta Federacije BiH i Narodne skupštine Republike Srpske.

Tabela 3 - Broj članova/članica u odborima i komisijama koji se bave pitanjima okoliša, transporta i energije na nivoima Parlamenta BiH, Parlamenta FBiH i Narodne skupštine RS, prema spolu

	Predsjedavajući/ Predsjedavajuća		Članovi/ Članice		Ukupno	
	muški	ženski	muški	ženski	muški	ženski
Dom naroda BiH i Parlament BiH						
Komisija za vanjsku i trgovinsku politiku, carine, saobraćaj i komunikacije	1	-	3	2	4	2
Komisija za saobraćaj i komunikacije	1	-	7	1	8	1
Parlament FBiH						
Odbor za energetiku, rudarstvo i industriju	1	-	9	1	10	1
Odbor za transport i komunikacije	1	-	8	1	9	1
Odbor za prostorno uređenje, stambeno-komunalnu politiku, ekologiju i turizam	1	-	9	1	10	1
Narodna skupština RS						
Odbor za zaštitu životne sredine	1	-	7	1	8	1
Odbor za privredu	1	-	10	-	11	-
Ukupno	7	-	53	7	60	7

Izvor: Zvanične internet stranice ministarstava iz područja klimatskih promjena, okoliša u BiH, FBiH, RS i BD (septembar 2022. godine)

U 2022. godini samo 7 od ukupno 67 pozicija ili njih 10,4% bilo je dodijeljeno ženama u specijalnim tijelima u sektoru okoliša na svim nivoima vlasti. Interesantno je da nijedna žena nije predsjedavala komisijom niti odborom, dok je od ukupno 60 članova samo 7 žena izabrano da budu članice.

2.5.3 Učešće žena u javnim preduzećima u okviru energetskog sektora

Učešće žena u javnim preduzećima u okviru energetskog sektora je takođe jedan od podindikatora u okviru indikatora Žene u donošenju odluka u domeni okoliša, koji je veoma značajno dalje pratiti. Na osnovu ovog indikatora se može vidjeti koliko žene u BiH učestvuju

u donošenju odluka koje se tiču energetskog sektora. Indikator uključuje podatke o rukovodiocima i nadzornim odborima Elektroprivrede BiH, Republike Srpske i Elektroprivrede Hrvatske zajednice HB, te Nezavisnog operator sistema u Bosni i Hercegovini.

Tabela 4 - Broj direktora/direktorica i članova/članica nadzornih odbora Elektroprivrede BiH, RS i Hrvatske zajednice HB, te Nezavisnog operator sistema u BiH, prema spolu

	Direktor/direktorica		Članovi/članice nadzornih odbora	
	muški	ženski	muški	ženski
Nezavisni operator sistema u BiH (NOSBiH)	1	-	7	-
JP Elektroprivreda BiH	1	-	7	-
Elektroprivreda RS	1	-	4	1
Elektroprivreda Hrvatske zajednice HB	1	-	5	1
Ukupno	4	-	23	2

Zvanične internet stranice ministarstava iz područja klimatskih promjena, okoliša u BiH, FBiH, RS i BD (septembar 2022. godine)

Prema podacima u 2022. godini, niti jedna žena u javnim preduzećima, u okviru energetskog sektora na svim nivoima vlasti, nije bila direktorica, dok su od ukupno 25 članova samo 2 žene članice nadzornih odbora u navedenim javnim preduzećima.

2.6 Tržište rada u oblasti okoliša

Agencija za statistiku BiH, zajedno s entitetskim zavodima za statistiku, redovno provodi Anketu o radnoj snazi (ARS). Kroz tu anketu se prikupljaju podaci o osnovnim karakteristikama radno sposobnog stanovništva, na osnovu kojih se vrši procjena ukupne radne snage u zemlji, kao i podaci o demografskim, obrazovnim, socio-ekonomskim i drugim karakteristikama stanovništva. Glavni cilj tog istraživanja je dobijanje podataka o tri osnovna kontingenta stanovništva: zaposlenih, nezaposlenih i neaktivnih osoba. Podaci su, također, i u funkciji praćenja, mjerena i ocjenjivanja ekonomskih i društvenih kretanja u Bosni i Hercegovini.

Anketa o radnoj snazi se provodi kontinuirano prema novoj metodologiji, usklađenoj s novom Regulativom Evropskog parlamenta i Vijeća, koja je stupila na snagu 1. januara 2021. godine. Anketa je 2021. godini provedena na reprezentativnom uzorku koji je obuhvatio 42.886 domaćinstava.

U BiH je u 2021. godini bilo zaposленo 39% radno sposobnih žena dobi 20-64 godine života, dok je procenat za muškarce u istoj kategoriji iznosio 66%. Dakle, rodni jaz u zaposlenosti je iznosio 27 procenatnih poena (pp), što je mnogo više od prosjeka EU-27, gdje je rodni jaz u

zaposlenosti za 2021. godinu iznosio 10,8 pp³⁴. Na osnovu tih podataka zaključuje se da su žene u BiH mnogo manje zastupljene na tržištu rada nego muškarci.

2.6.1 Zaposlenost u oblasti okoliša

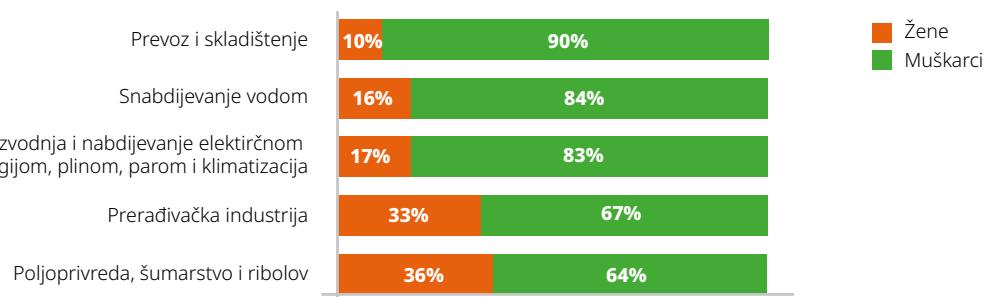
Ekonomski aktivnosti se dijele prema Klasifikaciji djelatnosti u BiH (prema međunarodnoj metodologiji NACE Rev 2). Područja djelatnosti koja u svom opisu mogu imati određene aspekte koji mogu uticati na klimatske promjene i okoliš su: Poljoprivreda, šumarstvo i ribolov, Prerađivačka industrija, Proizvodnja i snabdijevanje električnom energijom, plinom, parom i klimatizacija, Snabdijevanje vodom, te Prevoz i skladištenje.

Podaci Ankete o radnoj snazi u BiH iz 2021. godine pokazuju da je 32% zaposlenih osoba bilo zaposleno u područjima koja direktno ili indirektno imaju dodira s okolišem i klimatskim promjenama.

Od ukupnog broja zaposlenih žena, samo ¼ je radila u navedenim oblastima, u poređenju s gotovo 40% muškaraca.

Najveće spolne razlike u zaposlenosti su u području prevoza i skladištenja, snabdijevanja vodom, električnom energijom, plinom i parom, u kojima su većinski zaposleni muškarci. Nešto ravnomjernija spolna raspodjela je u područjima poljoprivrede, šumarstva i ribolova, te prerađivačke industrije u kojima je jedna trećina zaposlenih žena.

Grafikon 8 – Zaposleni u područjima koja uključuju aktivnosti u poljima okoliša i klimatskih promjena, prema spolu, u 2021. godini

Izvor: Agencija za statistiku BiH, Anketa o radnoj snazi u BiH, 2021. godina

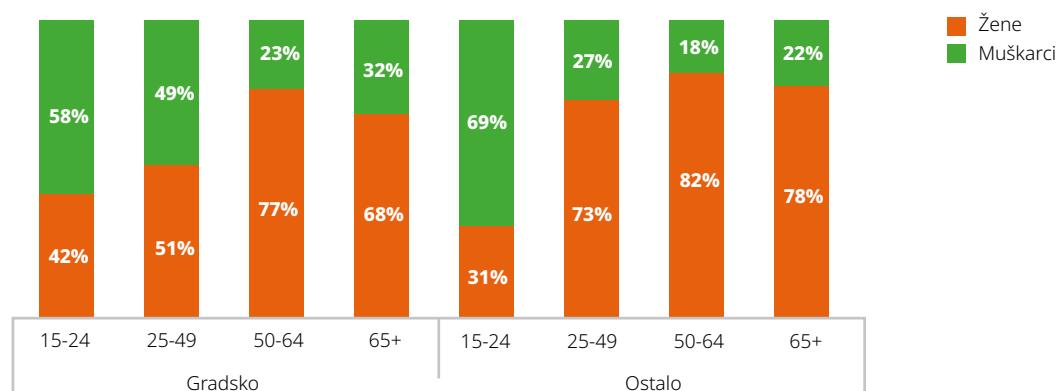
³⁴ Podaci Eurostata pokazuju da je u 2021. godini najmanji rodni jaz u zaposlenosti (20-64 godine starosti) bio u Litvaniji (1,4 pp), a najveći u Rumuniji (20,1 pp).

2.6.2 Neplaćeni pomažući članovi domaćinstva

Podaci o neplaćenim pomažućim članovima domaćinstva su veoma značajan pokazatelj u kontekstu okoliša i ravnopravnosti spolova. Žene i muškarci najčešće imaju različite uloge i odgovornosti u vezi s korištenjem, upravljanjem i očuvanjem prirodnih resursa, koje u velikoj mjeri variraju od zemlje do zemlje. Žene kroz svoju tradicionalnu ulogu u domaćinstvu i društvu nemaju jednak pristup, kontrolu i korist od resursa. Uklanjanje rodnog jaza je bitno za povećanje otpornosti žena i muškaraca na uticaje klimatskih promjena, posebno kada je riječ o smanjenju poljoprivredne proizvodnje i gubitka biodiverziteta. S druge strane, u domaćinstvima u kojima nedostaje osnovna infrastruktura i energetske, vodovodne i sanitарne usluge, žene su te koje nose teret na pronalaženju načina za obezbjeđivanjem istih.

Dobar izvor podataka o različitim ulogama žena i muškaraca u domaćinstvu može biti SDG indikator 5.4.1 - Udio vremena provedenog na neplaćenom radu u domaćinstvu i brizi o djeci i starijim, prema spolu, dobi i mjestu, čiji je izvor Anketa o korištenju vremena (TUS). Ovaj indikator je preporučen za praćenje i od strane Ujedinjenih nacija, u dokumentu „Statistika roda i okoliša“. Kao alternativa za mjerjenje ove značajne pojave u BiH, a uslijed nedostatka pomenute ankete, uzeti su podaci o neplaćenim članovima u domaćinstvu iz Ankete o radnoj snazi u BiH iz 2021. godine, koja se sprovodi u skladu s važećom regulativom EU³⁵. Podaci o neplaćenim pomažućim članovima odnose se na osobe koje su kao članovi određenog domaćinstva radili za druge članove domaćinstva, a za taj posao nisu bili plaćeni. To se posebno odnosi na ona domaćinstva koja se bave nekim oblikom privatnog biznisa, poljoprivredna gazdinstva i slično.

Grafikon 9 – Neplaćeni pomažući članovi prema spolu i tipu naseljenog mjesta, u 2021. godini

Izvor: Agencija za statistiku BiH, Anketa o radnoj snazi u BiH, 2021. godina

35 Regulativa EU 2019/1700 Evropskog parlamenta i Vijeća Evrope

Prema prikupljenim podacima, neplaćeni pomažući članovi čine 2% od ukupnog broja zaposlenih, od čega 69% čine žene, a 31% muškarci. Kada se uzmu u obzir podaci prema tipu naseljenog mjesta, primjećuje se da je u gradskom području gotovo izjednačena uloga muškaraca i žena (muški 44% i ženski 56%), dok je značajna razlika u vangradskom području, gdje su neplaćeni pomažući članovi 73% žene, a 27% su muškarci.

U vangradskim područjima, gdje se uglavnom obavlja poljoprivredna aktivnost, podrazumijeva se da žene pomažu nosiocu poljoprivredne aktivnosti bez ostvarivanja bilo kakve naknade. Prema podacima, od 25. godine starosti povećava se broj ženskih neplaćenih članova domaćinstva, dok su žene kao neplaćeni članovi domaćinstva najbrojnije u životnoj dobi od 50 do 64 godine, gdje ih ima čak 82%.

Uzimajući u obzir da je u vangradskim naseljenim mjestima veća pojava domaćinstava koja nisu priključena na javno snabdijevanje iz vodovodne mreže ni sistem centralnog grijanja, zaključuje se da su teret i utrošak vremena na obezbjeđivanje ovih resursa na ženama.

„*Procjena posljedica COVID-19 na društvo u Bosni i Hercegovini*“ je istraživanje na bazi domaćinstava koje su proveli UNDP i UNICEF u julu 2020. godine na uzorku od 2.182 domaćinstva. Istraživanjem je utvrđeno da su makrofaktori, poput dinamike domaće i međunarodne trgovine, epidemiološka situacija u zemlji, ograničenja mobilnosti, potezi vlasti i mjere koje se donose u stalnoj interakciji s faktorima na pojedinačnom nivou kao što su prihod, nivo obrazovanja, spol, dob i lokalni uslovi, rezultirali deprivacijama poput nejednakosti, siromaštva i socijalne isključenosti. Rađena su tri ispitivanja u dvije godine. U kontekstu mapiranja rodnih podataka u području okoliša i klimatskih promjena uzeti su u obzir određeni nalazi ovog istraživanja.

Podaci istraživanja ukazuju na diferencijalni rodni učinak krize izazvane bolešću COVID-19, koji je dodatno eskalirao u trećem valu istraživanja. Dok u drugom valu istraživanja nije bilo značajnih razlika među spolovima u pogledu pogoršanja finansijske situacije, treći val istraživanja pokazuje da se veći postotak žena, njih 55,5%, suočio s pogoršanom finansijskom situacijom (u poređenju sa 44,9% muškaraca). Također, u tom valu istraživanja je znatno veći postotak žena (13,5%) izjavio da prima doznake u smanjenom iznosu, u poređenju sa 8% muškaraca. Kada je riječ o ekonomiji njegi i brige, 70% žena je izjavilo da zbog pandemije moraju posvetiti više vremena svojoj djeci nego obično, dok 63,3% žena (61% u drugom valu) odvaja znatno više vremena za obavljanje kućnih poslova u poređenju s muškarcima, njih 55,1% (57,1% u drugom valu). Jedan od četiri ispitanika (23,5%) navodi da je teret kućnih poslova i općenito brige o domaćinstvu bio najvećim dijelom na njima. Kao i u odgovorima na druga pitanja, gdje se jasno vide rodne razlike, i u odgovorima na ovo pitanje znatno veći postotak ispitanica navodi da su na sebe preuzele kućne poslove (26,9%), u odnosu na ispitanike (20%)³⁶.

36 UNDP i UNICEF, Procjena posljedica COVID-19 na društvo u BiH, Treće anketno istraživanje domaćinstava

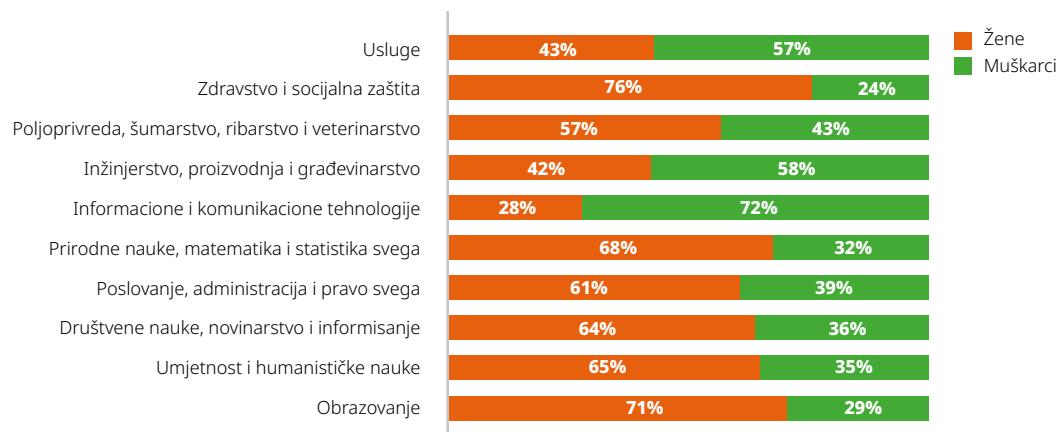
2.7 Obrazovanje u oblasti okoliša

2.7.1 Rodna segregacija u obrazovanju iz područja klimatskih promjena i okoliša

U obrazovnim sistemima sve je manje prisutan rodni jaz u smislu izbora predmeta koji su povezani s kvalitetnim aspektima obrazovanja i osposobljavanja. Generalno, trend u čitavoj Evropi pa i u BiH je da žene sve više upisuju i završavaju visoko obrazovanje u oblastima obrazovanja iz područja klimatskih promjena, okoliša i biodiverziteta. U oblasti obrazovanja³⁷ koje su prepoznate u kontekstu klimatskih promjena, okoliša i biodiverziteta spadaju prirodne nauke, matematika i statistika, inženjerstvo, proizvodnja i građevinarstvo, poljoprivreda, šumarstvo, ribarstvo i veterinarstvo.

Veći broj žena koje upisuju i završavaju oblasti obrazovanja iz područja klimatskih promjena i okoliša, koja vode do karijere u sektorima energetike i transporta, preduslov je za dobijanje pristupa institucijama i strukturi odlučivanja koje kontrolišu i podržavaju kreiranje politika za oblast klimatskih promjena. Pekinška akcionala platforma navodi da je jedna od ključnih radnji koje vlade trebaju poduzeti na svim nivoima vlasti, uključujući lokalne i regionalne, postići cilj da se olakša i poveća pristup žena informacijama i obrazovanju, s posebnim fokusom na područja nauke, tehnologije i ekonomije, čime one unaprjeđuju svoja znanja, vještine i prilike za učešće u donošenju odluka.

Grafikon 10 - Upisani studenti i studentice po poljima obrazovanja u BiH u 2020/2021. godini

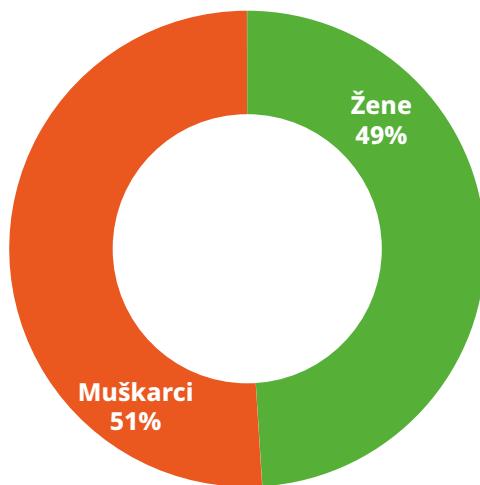

Izvor: Agencija za statistiku BiH, Statistika obrazovanja u BiH, akademска 2020/2021. godina

Prema podacima zvanične statistike obrazovanja, u akademsku 2020/21. godinu, na sve nivoje visokog obrazovanja, ukupno je upisano 82.522 studenta, od čega je 59% žena i 41% muškaraca. Najveći broj žena upisuje oblast zdravstva i socijalne zaštite, njih 76%, dok muškarci najviše upisuju oblast informaciono-komunikacione tehnologije, njih 72%.

37 Međunarodna standardna klasifikacija oblasti obrazovanja ISCED F 2013

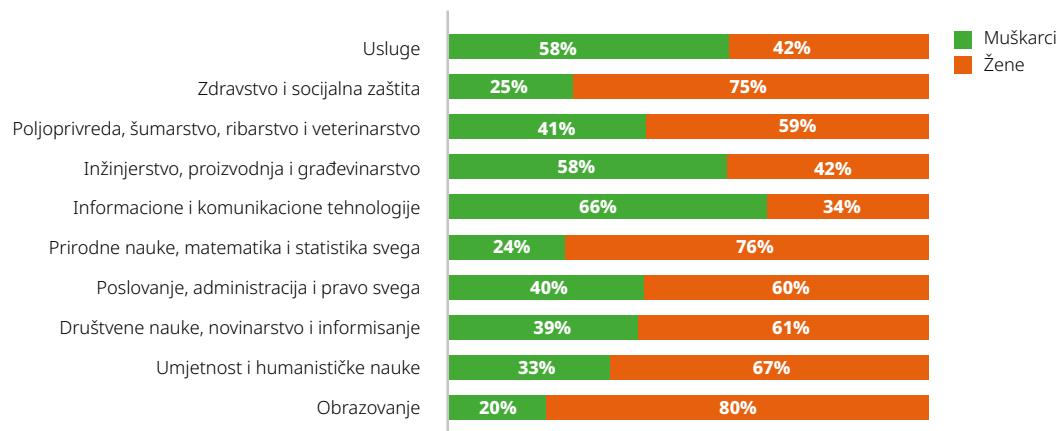
Grafikon 11 - Upisani studenti i studentice u oblasti obrazovanja iz područja klimatskih promjena, okoliša i biodiverziteta u BiH u 2020/2021. godini

Izvor: Agencija za statistiku BiH, Statistika obrazovanja u BiH, akademska 2020/2021. godina

Kada se posmatraju oblasti obrazovanja iz područja klimatskih promjena, okoliša i biodiverziteta, možemo vidjeti da skoro jednak broj muškaraca i žena u Bosni i Hercegovini upisuje te oblasti, 51% žena i 49% muškaraca.

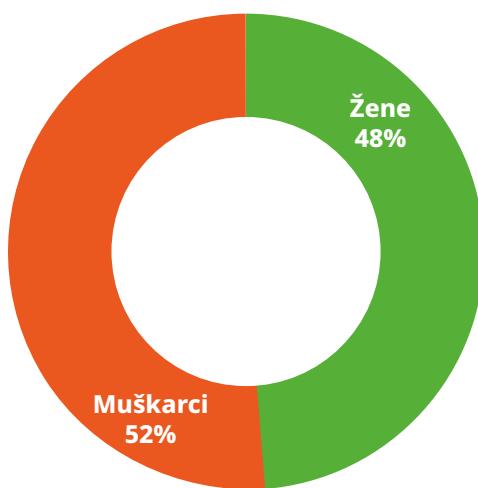
Grafikon 12 - Završeni/diplomirani studenti i studentice po poljima obrazovanja u BiH u 2020/2021. godini

Izvor: Agencija za statistiku BiH, Statistika obrazovanja u BiH, akademska 2020/2021. godina

Prema podacima zvanične statistike obrazovanja, od ukupno 16.597 diplomiranih studenata i studentica, magistara i magistrice i doktora i doktorice nauka u 2020. godini, 61% čine žene, a 39% muškarci. Prema oblastima obrazovanja, muškarci najviše završavaju studije u oblasti informacionih i komunikacionih tehnologija (66%), a žene u oblasti obrazovanja (80%).

Grafikon 13 - Završeni studenti i studentice u oblasti obrazovanja iz područja klimatskih promjena, okoliša i biodiverziteta u BiH u 2020/2021. godini

Izvor: Agencija za statistiku BiH, Statistika obrazovanja u BiH, akademska 2020/2021. godina

Kada se posmatraju oblasti obrazovanja iz područja klimatskih promjena, okoliša i biodiverziteta, možemo vidjeti da skoro jednak broj muškaraca i žena u Bosni i Hercegovini završava/diplomira te oblasti, 52% žena i 48% muškaraca.

2.8 Ostali relevantni indikatori

2.8.1 Vlasnici kredita prema vrsti kredita i vlasnici kreditnih kartica

U UNEP-ovom dokumentu *Statistika roda i okoliša*, u okviru prioritetnog područja Pravo na zemlju, prirodne resurse i biodiverzitet je i indikator o vlasnicima kredita prema nosiocu domaćinstva, ženi ili muškarcu, u ruralnim područjima. Taj indikator je značajan za praćenje u kontekstu jednakih mogućnosti i dostupnosti kreditnih sredstava za muškarce i žene. Za pristup namjenskim kreditnim sredstvima za pokretanje nekog od oblika preduzetništva ili konkretnije poljoprivredne proizvodnje neophodno je i vlasništvo nad zemljишtem/imovinom kako bi komercijalne banke odobrile kreditna sredstva. Pošto u BiH nisu dostupni podaci za tako definisan indikator, traženi su alternativni izvori. Identifikovano je da se podaci o vlasnicima kredita, prema vrsti kredita i spolu, kao i podaci o vlasnicima kreditnih kartica

nalaze u Centralnom registru kredita poslovnih subjekata i fizičkih lica u BiH, koji vodi Centralna banka BiH. Zbog zaštite ličnih podataka trenutno nije moguće dobiti podatke o spolu vlasnika kredita i kreditnih kartica, jer u Centralnom registru kredita BiH nisu sadržani isti, te ne postoji predefinisani izvještaj koji bi se mogao koristiti za analize zaduženosti fizičkih lica prema spolu. Spol vlasnika kredita i kreditnih kartica iz pomenute baze bi se svakako mogao dobiti iz jedinstvenog matičnog broja korisnika. Zaštita ličnih podataka, koja je navedena kao razlog za nedostavljanje podataka, ne može se uzeti kao osnovana jer su traženi agregirani a ne pojedinačni/individualni podaci.

Podaci o kreditnim sredstvima koji se dodjeljuju pravnim subjektima ili domaćinstvima za solarnu energiju ili utopljavanje su jako značajni za praćenje u smislu klimatskih promjena i korištenja obnovljivih izvora energije. Odabirom energetski efikasnijih sistema grijanja pruža se mogućnost korištenja obnovljivih izvora energije ili nekog drugog energenta. Sunčeva energija je posvuda dostupna i adekvatna za proizvodnju toplote (solarni kolektori). Povećano interesovanje javnosti i privrednih subjekata za izgradnju objekata za proizvodnju energije iz obnovljivih izvora u BiH je sve veće. Velike kompanije poput Elektroprivrede BiH investiraju stotine miliona maraka u hidroelektrane i vjetroparkove, dok privatne kompanije i pojedinci sve češće odlučuju instalirati solarne panele na krovove vlastitih kuća ili pogona. Veliki broj banaka u BiH je prepoznao i pokrenuo posebno programe kreditnih sredstava za podržavanje investicija u ulaganja energetske efikasnosti, kao i projekte obnovljivih izvora energije, za domaćinstva, samostalne preduzetnike i pravna lica. Kreditne linije se odnose na ulaganje u solarne panele, projekte energetske efikasnosti, kao što su utopljavanje domova, ugradnja energetski efikasne stolarije, toplotne pumpe i druge tehnologije. Iako se putem medija i drugih sredstava informisanja može vidjeti da su dostupne kreditne linije za investicije u obnovljive izvore energije, agregirani podaci o broju i vrsti korisnika, kao i specifičnim namjenama kreditnih sredstava za sve banke u BiH nisu dostupni.

3. Mapiranje roda u pravnim aktima u BiH

Uloga žena u zaštiti okoliša dugo nije uzimana u obzir u kontekstu BiH. U prošlosti institucionalni mehanizmi za rodnu ravноправност nisu bili uzeti u obzir priilikom planiranja zaštite okoliša. Njihovo značajnije učešće, a samim tim i prepoznavanje uloge žena u okolišu i klimatskim promjenama, počinje od izrade Strategije zaštite okoliša i Akcionog plana za BiH do 2030. godine (ESAP 2030+).

Za potrebe mapiranja roda u pravnim aktima (zakonskim i podzakonskim) iz oblasti životne sredine analizirani su zakoni, strategije i akcioni planovi na različitim nivoima vlasti u Bosni i Hercegovini.

3.1 Zakoni

Oblast zaštite životne sredine i okoliša je u BiH spuštena na entitetski nivo, te nisu identifikovani zakoni na nivou BiH koji definišu tu oblast.

Uvidom u entitetske zakone i zakon Brčko distrikta koji tretiraju različite aspekte iz domena zaštite okoline i prirode³⁸, ustanovaljeno je da rodna komponenta nije direktno ugrađena u postojeće zakone.

Analizirani zakoni su sljedeći:

- ✗ Zakon o zaštiti okoliša FBiH („Sl. novine FBiH”, broj: 15/21)
- ✗ Zakon o vodama FBiH („Sl. novine FBiH”, broj: 70/06)
- ✗ Zakon o zaštiti prirode FBiH („Sl. novine FBiH”, broj: 66/13)
- ✗ Zakon o upravljanju otpadom FBiH („Sl. novine FBiH”, broj: 33/03)
- ✗ Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o upravljanju otpadom FBiH („Sl. novine FBiH”, broj: 72/09 i 92/17)
- ✗ Zakon o zaštiti zraka FBiH („Sl. novine FBiH”, broj: 33/03)
- ✗ Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o zaštiti zraka FBiH („Sl. novine FBiH”, broj: 04/10)
- ✗ Zakon o zaštiti od buke FBiH („Sl. novine FBiH”, broj: 110/12)
- ✗ Zakon o zaštiti vazduha RS („Službeni glasnik RS”, broj: 124/11)
- ✗ Zakon o zaštiti životne sredine RS („Službeni glasnik RS”, broj: 71/12)
- ✗ Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o zaštiti životne sredine RS („Službeni glasnik RS”, broj: 70/20)
- ✗ Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o upravljanju otpadom RS („Službeni glasnik RS”, broj: 63/21)

³⁸ Napomena: moguće je da ova lista ne obuhvata sve zakone iz oblasti zaštite okoliša, niti pripadajuće izmjene i dopune zakona.

- ✖ Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o zaštiti vazduha RS („Službeni glasnik RS”, broj: 46/17)
- ✖ Zakon o zaštiti životne sredine BD („Službeni glasnik BD”, broj: 24/04 i 1/05)
- ✖ Zakon o zaštiti voda BD („Službeni glasnik BD”, broj: 24/04 i 1/05)
- ✖ Zakon o zaštiti vazduha („Službeni glasnik BD”, broj: 24/04 i 1/05)

U zakonima koji tretiraju oblast zaštite životne okoline navedeno je da svaka osoba ima pravo na zdrav i ekološki prihvatljiv životni okoliš kao osnovno ustavno pravo, ali nije jasno naznačeno da osobe trebaju da uživaju ista prava bez obzira na njihov spol, dakle rodna komponenta nije direktno inkorporirana u zakone.

Veća mogućnost uključivanja rodne komponente može se utvrditi u strategijama i akcionim planovima koji proizilaze i ovih zakona, a nastali su zbog definisanja jasnih mjeru koje je potrebno poduzeti da bi se osigurala zdravija životna sredina.

3.2 Strategija zaštite okoliša BiH (ESAP BiH 2030+)

U cilju provođenja politike i propisa u skladu s pravnom stečevinom EU u oblasti okoliša, u periodu od 2019. do proljeća 2022. godine, uz finansijsku podršku Ambasade Kraljevine Švedske u BiH, provedene su aktivnosti na izradi sveobuhvatne Strategije zaštite okoliša za BiH (ESAP BiH 2030+).

Strategija zaštite okoliša/životne sredine BiH je razvijena za desetogodišnji period (2022–2032), te obuhvata strateške dokumente za nivo institucija Bosne i Hercegovine, Federacije BiH (u skladu sa Zakonom o zaštiti okoliša Federacije BiH („Sl. novine Federacije BiH”, broj 15/21), Republike Srpske (u skladu sa Zakonom o zaštiti životne sredine, „Sl. glasnik Republike Srpske”, br. 71/12, 79/15 i 70/20) i Brčko distrikta BiH (u skladu sa Zakonom o zaštiti životne sredine, „Sl. glasnik Brčko distrikta”, br. 24/04, 01/05, 19/07 i 09/09), kao sastavnih dijelova dokumenta Strategija zaštite okoliša/životne sredine BiH³⁹.

Usvajanju Strategije zaštite okoliša BiH od strane Vijeća ministara BiH prethodi usvajanje strategija zaštite okoliša za Federaciju BiH, Republiku Srpsku i Brčko distrikt. Budući da su entitetske i strategija Brčko distrikta već usvojene, očekuje se skoro usvajanje i Strategije za zaštitu okoliša BiH.

Navedeni dokumenti uključuju sveobuhvatne strateške ciljeve zaštite okoliša i planove konkretnih akcija za postizanje tih ciljeva. U strategijama je prepoznato sedam tematskih oblasti: upravljanje vodama, upravljanje otpadom, biodiverzitet i zaštita prirode, kvalitet zraka, klimatske promjene i energija, hemijska sigurnost i buka, održivo upravljanje resursima i upravljanje okolišem (životnom sredinom).

39 <https://www.fmoit.gov.ba/bs/novosti/vijesti/usvojena-federalna-strategija-zastite-okolisa-2022-2032>
<https://esap.ba/bs/environmental-strategy-of-republica-srpska-2022-2032-adopted/>
<https://esap.ba/bs/vlada-i-skupstina-brcko-distrikta-usvojili-strategiju-zastite-zivotne-sredine-brcko-distrikta-bih-2022-2032/>

U Strategiju zaštite okoliša BiH, uključujući i strategije i akcione planove za nivo institucija BiH, Federacije BiH, Republike Srpske i Brčko distrikta, integrisana su pitanja rodne ravnopravnosti, društvene jednakosti i siromaštva.

Obaveza izrade Federalne strategije zaštite okoliša propisana je članom 44. Zakona o zaštiti okoliša Federacije BiH („Sl. novine FBiH”, br. 15/21), dok je članom 24. Zakona o vodama Federacije BiH („Sl. novine FBiH”, br. 70/06) propisana izrada Strategije upravljanja vodama Federacije BiH.

Izrada Strategije zaštite okoliša Republike Srpske se zasnivala na ključnim načelima koja su već sadržana u Zakonu o zaštiti životne sredine Republike Srpske, dok su dva dodatna načela predložena u cilju daljnog usklađivanja s principima Agende 2030 (inkluzivnost, ne izostavljajući nikoga), kojom se ističe važnost uvažavanja svih društvenih jednakosti i omogućavanja jednakih mogućnosti za sve.

Načelo promocije i zaštite osnovnih prava – kroz perspektivu rodne ravnopravnosti, društvene jednakosti i siromaštva, kao novo načelo, direktno doprinosi da se ovim strategijama da značaj u posmatranju uticaja klimatskih promjena, zaštite životne sredine i biodiverziteta i roda.

Integracijom tih perspektiva, a naročito rodne ravnopravnosti, ističe se važnost uvažavanja svih društvenih jedinica i omogućavanja jednakih prilika za sve. Te perspektive su integrirane u sklopu rada radnih grupa, a kasnije i kroz aktivnosti jačanja kapaciteta i sam dokument Strategije. Shodno tome, u strategijama se posebna pažnja obraćala na izdvojene grupe stanovništva koje su najviše ugrožene nedostatkom rodne ravnopravnosti, ograničenom društvenom jednakosti te višedimenzionalnim siromaštvom.

O rodnoj ravnopravnosti se vodilo računa i prilikom odabira članova radnih grupa, ali i članova Upravljačke grupe za nivo Federacije BiH, koju je činilo 18 žena i 9 muškaraca.

U strategijama, u dijelu Strateška platforma, koji se fokusira na analizu situacije za hemijsku bezbjednost i buku, navodi se da su ljudi svakodnevno izloženi raznim opasnim hemikalijama koje koriste u domaćinstvu, a kojima pogotovo mogu biti izložene ranjive kategorije stanovništva, kao što su trudnice i djeca. U istom dijelu, kada se govori o upravljanju životnom sredinom, posebno se navodi da institucionalni mehanizmi za integraciju standarda i principa rodne ravnopravnosti, socijalne jednakosti i pitanja siromaštva nisu u potpunosti funkcionalni. Kao posljedica toga često se dešava da pomenuti standardi i principi nisu adekvatno integrirani u politike, strategije i programe za zaštitu životne sredine. Ovdje se posebno kao primjer navode Strategija integralnog upravljanja vodama Republike Srpske (2015-2024) i Strategija razvoja šumarstva Republike Srpske (2011. godina). Na primjer, u komunikaciji prema javnosti, institucije ne obraćaju pažnju na posebne potrebe određenih društvenih grupa; prilikom definisanja projekata ne postoje podaci za procjenu uticaja tih projekata na pojedinačne grupe i slično.

Zakonom o ravnopravnosti spolova u BiH („Sl. glasnik BiH”, br. 32/10) nadležni zakonodavni, izvršni i organi uprave svih nivoa vlasti u Bosni i Hercegovini imaju obavezu formiranja odgovarajućih institucionalnih mehanizama za rodnu ravnopravnost koji će provoditi

Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH, koordinirati realizaciju programske ciljeve iz Gender akcionog plana Bosne i Hercegovine i osigurati provođenje međunarodnih standarda u oblasti rodne ravnopravnosti. Tako su imenovane kontakt osobe za rodnu ravnopravnost u institucijama na svim nivoima organizacije vlasti u BiH. Vijeće ministara BiH, Vlada Federacije BiH i Vlada Republike Srpske imenovali su koordinacione odbore institucija BiH, Federacije BiH i Republike Srpske za provođenje Gender akcionog plana BiH.

U okviru Strategije prioriteti su definisani kao ključna polja i smjerovi za djelovanje u ostvarivanju vizije i strateških ciljeva i kao takvi imaju najveći uticaj na razvoj, odnosno ostvarenje definisanog seta indikatora. Definisani prioriteti su grupisani po relevantnim strateškim ciljevima, odnosno tematskim oblastima životne sredine, a pitanje roda i rodne ravnopravnosti je takođe uključeno.

Pitanja rodne ravnopravnosti su direktno uključena u sljedeće prioritete u okviru strateških ciljeva:

Prioritet 5.4, u okviru strateškog cilja 5. *Hemijска bezbjednost i buka*, govori o unapređenju znanja korisnika hemikalija i opšte javnosti u oblasti upravljanja hemikalijama u cilju smanjenja nivoa učestalosti oboljenja ili smrti zbog trovanja uslijed neadekvatnog rukovanja hemijskim proizvodima. U okviru ovog prioriteta se navodi potreba za kontinuiranom edukacijom savjetnika za hemikalije, kao i uvođenje pitanja rodne ravnopravnosti u cijelokupan proces.

Prioritet 6.1, u okviru strateškog cilja 6. *Održivo upravljanje prirodnim resursima*, govori o unapređenju strateškog, zakonskog i institucionalnog okvira za održivo upravljanje šumama i šumskim resursima u Federaciji BiH, Republici Srpskoj i Brčko distriktu, adekvatno vrednovanje šumskih resursa, kao i uključivanje standarda i principa rodne ravnopravnosti i pitanja klimatskih promjena. Polazna vrijednost ovog indikatora je da strateški, zakonski i institucionalni okvir za održivo upravljanje šumama nije u dovoljnoj mjeri usaglašen sa standardima i principima rodne ravnopravnosti. Kao krajnji rezultat definiše se određen stepen usaglašenosti strateškog, zakonskog i institucionalnog okvira za održivo upravljanje šumama sa standardima i principima rodne ravnopravnosti.

Prioritet 7.4 u okviru strateškog cilja 7. *Unapređenje upravljanja životnom sredinom*, nastoji osigurati visok nivo svijesti javnosti o važnosti zaštite životne sredine i uključenosti u proces donošenja odluka, s posebnim akcentom na uključenost žena, mladih i socijalno osjetljivih grupa, kao i **prioritet 7.6.2** koji osigurava integraciju standarda i principa rodne ravnopravnosti za postizanje visokog nivoa međusektorskog i intersektorskog djelovanja i integraciju javnih politika u sve segmente životne sredine.

Za prioritet 7.4, za indikator krajnjeg rezultata, definisano je učešće organizacija civilnog društva u donošenju odluka, strateških i pravnih dokumenata, posebno u procesima procjene uticaja na životnu sredinu i izdavanja ekoloških dozvola, gdje je kao početna vrijednost konstatovan nizak stepen učešća. U okviru ovog prioriteta kao krajnji rezultat navodi se i kapacitet ženskih organizacija civilnog društva za učešće u odlučivanju u procesima vezanim za zaštitu životne sredine, uključujući i donošenje odluka u vezi sa strateškim i programskim dokumentima.

Za prioritet 7.6, kao indikator krajnjeg rezultata, definiše se stepen integracije standarda i principa rodne ravnopravnosti u ključne politike, strategije i programe u oblasti životne sredine, u kojima je konstatovano da postoji nizak stepen integracije. Ciljana vrijednost ovog prioriteta je postizanje visokog stepena integracije, kroz funkcionalni institucionalni mehanizam koordinacije, gdje će se rodna ravnopravnost uzeti u obzir pri planiranju, provođenju, praćenju i ocjeni politika, programa i projekata u oblasti upravljanja životnom sredinom, primjenjivat će se alati poput rodne analize, procjene rodnog uticaja, rodno odgovornog budžetiranja, te gender (rodnog) indeksa u oblasti životne sredine.

U Strategiji su definisane i mjere kojima je potrebno osigurati provođenje zadatih prioriteta. Rodna komponenta se pojavljuje u jednoj od 16 definisanih mjera u strateškom cilju 2 – Upravljanje otpadom. Mjera 2.5.3: Jačanje tržišta reciklabilnih materijala ima za cilj da ojača tržište reciklabilnih materijala, a time i unaprijedi upravljanje posebnim kategorijama otpada. Rodna komponenta se naglašava u području djelovanja za osnivanje platforme za saradnju koja će okupiti institucije, udruženja privrednika/privredne komore, privatni sektor, operatere sistema, fondove i donatore s ciljem saradnje na jačanju tržišta reciklaže i otvaranju novih radnih mesta vodeći računa o rodnoj ravnopravnosti i socijalno ugroženim kategorijama stanovništva.

Takođe rodna komponenta je prisutna i kod mjera koje se odnose na prioritet 7.4, gdje je kroz jednu mjeru planirana edukacija i podizanje svijesti o potrebi i značaju zaštite životne sredine. Cilj ove mjere je organizovanje kontinuiranih aktivnosti na podizanju svijesti o potrebi i značaju zaštite životne sredine, tako da stručna i šira javnost pokazuju spremnost da promijene ponašanje. U te aktivnosti uključiće se organizacije civilnog društva, posebno ženske nevladine organizacije koje vode i okupljaju žene koje žive i rade na selu. Druga mjera se odnosi na poboljšanje učešća javnosti u donošenju odluka o životnoj sredini s ciljem poboljšanja učešća javnosti u javnim konsultacijama, posebno u procesima procjene uticaja na životnu sredinu i izdavanja ekoloških dozvola. Ova mjera obuhvata aktivnosti na izgradnji kapaciteta organizacija civilnog društva za učešće u odlučivanju, posebno organizacija koje predstavljaju osjetljive društvene grupe (organizacije koje se bave pravima žena, pitanjima socijalne isključenosti i siromaštva).

Za prioritet 7.6 definisana je mjeru integrisanja standarda i principa rodne ravnopravnosti u ključne politike, strategije i programe u oblasti životne sredine. Cilj ove mjere je da se standardi i principi rodne ravnopravnosti integrišu u ključne politike, strategije i programe u oblasti životne sredine. Poseban fokus ove mjere biće usmjeren na uspostavljanje funkcionalnog institucionalnog mehanizma koordinacije u domenu rodne ravnopravnosti, posebno u vezi s integriranjem pitanja rodne ravnopravnosti u javne politike i zakonodavstvo. Pri planiranju, provedbi, praćenju i ocjeni politika, programa i projekata u oblasti upravljanja životnom sredinom, radiće se na uvođenju i primjeni alata poput rodne analize, procjene rodnog uticaja, rodno odgovornog budžetiranja, gender indeksa u oblasti životne sredine, te rodne revizije. Kreiraće se, donositi i provoditi posebne privremene mjeru rodne ravnopravnosti u oblasti upravljanja životnom sredinom.

3.3 Strategija prilagođavanja na klimatske promjene i niskoemisionog razvoja za BiH

U BiH je razvijena Strategija prilagođavanja na klimatske promjene i niskoemisionog razvoja, čija je svrha da se na koordiniran način fokusira na provođenje mjera prilagođavanja na klimatske promjene, a s ciljem povećanja otpornosti Bosne i Hercegovine na trenutnu klimatsku situaciju i dugoročne klimatske promjene. Komponenta niskoemisionog razvoja fokusira se na aktivnosti i mjeru koje će se poduzeti u cilju smanjenja emisije stakleničkih plinova, a koje će poslužiti za ublažavanje klimatskih promjena.

Prilikom kreiranja Strategije uzeta je u obzir i komponenta rodne ravnopravnosti. Strategija priznaje ostvarivanje ravnopravne zastupljenosti oba spola u procesu planiranja, donošenja odluka i provođenja programa u vezi s održivom životnom sredinom, te jačanje kapaciteta vladinih institucija koje se bave pitanjima zaštite životne sredine, tako da se perspektiva rodne ravnopravnosti sistematski uvodila u kreiranje politika o integrисanoj zaštiti životne sredine.

Rizici koji su povezani s klimatskim promjenama prijete da povećaju nejednakosti među spolovima i da uruše napredak koji je napravljen na tom polju. Nedostatak pojedinih podataka razvrstanih prema spolu te indikatora klimatskih promjena uzročno dovode i do nedostatka adekvatnih politika i strategija koje će u velikoj mjeri kreirati svoje mjeru i planove prema rodnom aspektu.

3.4 Strateški plan ruralnog razvoja Bosne i Hercegovine (2018-2021)

Ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa BiH koordiniralo je izradu Strateškog plana ruralnog razvoja BiH za period 2018-2021. godine. Strateški plan je pripremljen u saradnji s Federalnim ministarstvom poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva, Ministarstvom poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srpske i Odjelom za poljoprivredu, šumarstvo i vodoprivredu Vlade Brčko distrikta BiH, a uz tehničku podršku USAID/SIDA Projekta FARMA II. U izradi dokumenta u obzir su uzete analize, ciljevi, mjeru i planovi koji su već na snazi i implementiraju se u okviru entitetskih strateških dokumenata.

Budući da je BiH, pored ostalih međunarodnih konvencija o rodnoj ravnopravnosti, potpisnica i CEDAW Konvencije⁴⁰, u kojoj je naveden poseban član koji se odnosi na unaprjeđenje položaja žena na selu, BiH se kao zemlja potpisnica obavezuje da radi na unaprjeđenju socio-ekonomske situacije žena na selu, njihovog pristupa resursima, tržištu i informacijama, te pristupa osnovnoj infrastrukturi i javnim uslugama.

40 Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena

Pitanja rodne ravnopravnosti se prepliću s pitanjima iz domena agrarne i ruralne politike. Žene na selu su u većoj mjeri uključene u obavljanje poljoprivrednih poslova koji su slabo ili nikako plaćeni, dok muška radna snaga radi izvan gazdinstva i ostvaruje redovno novčanu naknadu i druge beneficije (zdravstveno i penziono osiguranje). Također, žene tradicionalno obavljaju kućne poslove za što utroše značajan dio vremena u toku dana.

3.5 Ostalo

U BiH djeluje **Međuentitetsko tijelo za okoliš** koje su imenovale Vlada Federacije BiH i Vlada Republike Srpske. Ovo tijelo je nadležno za koordinaciju svih pitanja u oblasti okoliša za koja je potreban usaglašen pristup entiteta, kao i pitanja koja su mu posebnim propisima stavljena u obavezu. Neke od aktivnosti kojima se ovo tijelo bavi su: učešće u pripremi i izvršavanju međunarodnih sporazuma i programa iz oblasti okoliša, učešće u saradnji s međunarodnim organizacijama i drugim zemljama, koordiniranje implementacije i donošenja zakona i drugih propisa, davanje preporuka za uspostavljanje usaglašenih standarda kvaliteta okoliša na nivou entiteta, osiguravanje da interesi oba entiteta budu uzeti u obzir pri planiranju projekata iz oblasti okoliša, koordiniranje na entitetskom nivou izrade integralne Strategije zaštite okoliša i još mnoge aktivnosti.

4. Zaključci i preporuke

Cilj ovog izvještaja je bio da ispita rodnu dimenziju klimatskih promjena, uzimajući u obzir različit uticaj koji okoliš ima na žene i muškarce. S obzirom na to da je u svijetu, ali i u BiH, interakcija između rodne komponente i okoliša relativno novo i neistraženo područje, kroz ovaj izvještaj se naročita pažnja posvetila identifikovanju statističkih podataka, na osnovu kojih bi se mogli donositi određeni zaključci o ovoj interakciji, a shodno tome, kreirati adekvatne politike, zakoni i preporuke koje bi za cilj imale rješenje značajnih problema s kojima se BiH susreće u ovoj oblasti.

Prilikom izrade Izvještaja pregledana je relevantna literatura i istraživanja koja se bave pitanjima roda i okoliša. Analizirani su i prikazani svi raspoloživi podaci koji se odnose na okoliš i klimatske promjene i njihov uticaj na žene i muškarce. Identifikovane su oblasti prema kojima su podijeljeni indikatori, a koje su prema relevantnoj literaturi uzete kao esencijalne za mapiranje roda u okolišnim promjenama. Kroz Izvještaj je identifikovan i određeni broj izvora podataka koji nisu zvanični statistički podaci, a od koristi su za analizu ove problematike. Gdje je bilo moguće i relevantno, podaci su se, pored BiH, analizirali i za nivo entiteta i Brčko distrikta. Na kraju, analizirani su i važeći zakonski propisi i strategije u oblasti okoliša i klimatskih promjena, te se nastojalo utvrditi da li je rodna komponenta inkorporirana u iste.

Iz analize trenutnog stanja na polju rodne statistike i okoliša u BiH proizilazi niz preporuka:

1. Osigurati sistemsko praćenje uticaja klimatskih promjena na ljudsko zdravlje u BiH

Iako određeni izvještaji govore o klimatskim promjenama u BiH, još uvijek nema uspostavljenog sistema praćenja učestalosti javljanja određenih oboljenja koja bi mogla biti povezana s klimatskim promjenama. Na državnom nivou ne postoji razvijena jasna metodologija za odgovor na krizna stanja prouzrokovana klimatskim promjenama, ni jasno definisane preventivne mjere koje je neophodno provoditi s ciljem sprječavanja nastanka kriznih situacija (*Drugi nacionalni izvještaj BiH u skladu s Okvirnom konvencijom Ujedinjenih nacija, 2013*).

Potrebno je jasno odrediti oboljenja koja mogu nastati kao posljedica klimatskih promjena, te sistemski pratiti njihovu incidencu. Potrebno je obuhvatiti sva stanja koja mogu proizaći iz nastalih klimatskih promjena, te posebno definisati bolesti i stanja koja mogu biti izazvana zagađenjem zraka u BiH. Posebnu pažnju treba posvetiti i oboljenjima izazvanim uslijed zagađenja zraka unutar domaćinstva, a kojima su najčešće pogodjene žene, budući da su one te koje, u većini slučajeva, zagrijavaju domaćinstvo i kuhaju koristeći čvrsta goriva. Neophodno je sistemski prikupljati podatke o oboljenjima na nivou BiH. Trenutno se ti podaci prikupljaju na nivou entiteta, u Zavodu/Institutu za javno zdravlje FBiH i RS, a objavljaju se u godišnjim izvještajima o zdravstvenom stanju stanovništva. Detaljniji uvid u specifični morbiditet je moguće dobiti na upit od Zavoda/Instituta.

2. Obezbijediti relevantne podatke o povrijeđenim, nestalim i osobama stradalim od prirodnih nepogoda

Ne postoje relevantni, sveobuhvatni i pouzdani podaci o povrijeđenim, nestalim i osobama stradalim od prirodnih nepogoda u BiH. Potrebno je kreirati ili ažurirati eventualne postojeće baze podataka za povrijeđene, nestale i stradale od prirodnih nepogoda, jer ti podaci nisu dostupni ni u hidrometeorološkim institutima niti u resornim ministarstvima. Također, potrebno je razviti metodologiju za praćenje relevantnih indikatora o podacima uticaja elementarnih nepogoda, programa spašavanja i zbrinjavanja, te uključenosti žena u rad civilnih zaštita.

3. Učiniti dostupnim podatke o vlasnicima kredita prema vrsti kredita i vlasnicima kreditnih kartica podijeljenih prema spolu, kao i podatke o korisnicima kreditnih sredstava za investiranje u obnovljive izvore energije

Podaci o vlasnicima kredita prema vrsti kredita i vlasnicima kreditnih kartica podijeljenih prema spolu trenutno nisu dostupni za BiH. Ti podaci bi poslužili kao važan indikator koji pokazuje da li su žene u mogućnosti da budu vlasnice kredita u istoj mjeri kao i muškarci, te ukazali na evidentne razlike u zaposlenosti kod muškaraca i žena. Interesantno bi bilo dublje analizirati tu problematiku, te identifikovati da li se različita zaduženost kreditom ili posjedovanje kreditne kartice razlikuje u ruralnim i urbanim naseljima, ili prema određenim kategorijama stanovništva, da li to zavisi od strukture domaćinstva ili od nekih drugih faktora. U Centralnom registru kredita poslovnih subjekata i fizičkih lica u BiH, koji vodi Centralna banka BiH, trenutno nije moguće dobiti podatke o spolu vlasnika kredita i kreditnih kartica, jer u Centralnom registru kredita nisu sadržani podaci o spolu. Potrebno je unaprijediti evidencije vlasnika kredita i kreditnih kartica, odnosno razmotriti mogućnost da se podaci o spolu vlasnika dobiju na osnovu jedinstvenog matičnog broja osobe (JMB). Dodatni problem predstavlja i činjenica da su podaci o vlasnicima zaštićeni Zakonom o zaštiti ličnih podataka, ali ukoliko se ti podaci dobiju u agregiranom obliku, onda bi i ovaj potencijalni problem mogao biti prevaziđen.

Podaci o broju kreditnih sredstava koja se dodjeljuju pravnim subjektima ili domaćinstvima za solarnu energiju ili utopljavanje nisu dostupni za BiH. Ovaj indikator je značajan za praćenje koliko su domaćinstva i privredni subjekti svjesni dostupnosti i potrebe za korištenjem obnovljivih izvora energije i energetske efikasnosti, kao što su utopljavanje domova, ugradnja energetski efikasne stolarije, topotnih pumpi i druge tehnologije.

4. Provesti statistička istraživanja u cilju obezbjeđivanja indikatora za analizu rodne komponente i okoliša

Unutar statističkih institucija u BiH potrebno je provesti niz istraživanja na osnovu kojih bi bilo moguće prikupiti važne podatke koji će se koristiti za analizu rodne komponente i okoliša. Na osnovu tih istraživanja mogli bi se računati i do sada nedostupni SDG indikatori. Prije svega, za određivanje neplaćenog rada unutar domaćinstva, ali i razlike u vremenu koje žene i muškarci provode obavljajući kućanske poslove i vodeći brigu o djeci i starijim i iznemoglim osobama, potrebno je provesti Anketu o korištenju vremena (Time Use

Survey – TUS). Ta anketa je izvor velikog broja podataka koji bi poslužili da se analizira da li žene i muškarci različito koriste svoje slobodno vrijeme, te dobar izvor za analizu rodne ravnopravnosti uopšte. BiH trenutno ne provodi tu anketu. U prošlosti je postojala mogućnost da se ona uključi u redovna istraživanja statističkih institucija, te je urađeno i pilot istraživanje. Budući da je ta anketa veoma kompleksna i zahtijeva dosta vremena i finansijskih sredstava, a ujedno njen provođenje nije obavezno ni na nivou zemalja EU, odustalo se od te inicijative. Alternativa tom izvoru podataka je Anketa o kvalitetu života (European Quality of Life Survey - EQLS) koju provodi Evropska fondacija za poboljšanje uslova života i rada (Eurofound). Zemlje EU koriste ovu anketu za računanje određenih indikatora Indeksa rodne ravnopravnosti, prema metodologiji Evropskog instituta za rodnu ravnopravnost (EIGE). Anketa se provodi svakih pet godina, a posljednji talas istraživanja je proveden 2016. godine. U 2019. godini, za potrebe računanja Indeksa rodne ravnopravnosti za BiH, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH - Agencija za ravnopravnost spolova BiH, zajedno s Agencijom za statistiku BiH, uputila je zahtjev Eurofoundu da u sljedeći talas istraživanja uključi i BiH. Planirano je da se u talasu iz 2020. godine proveđe istraživanje i u BiH, ali zbog pandemije COVID-19 provođenje ovog istraživanja je prolongirano.

5. Obezbijediti pokazatelje o pristupu stanovništva javnom prevozu

Za BiH nisu dostupni podaci o stanovništvu koje ima pristup efikasnom javnom prevozu. Prikupljanje podataka o pristupu i korištenju javnog prevoza je značajno zbog pružanja jednakih mogućnosti svim kategorijama društva da ravnopravno obavljaju svakodnevne aktivnosti, kao što su odlazak na posao, u školu, zdravstvenu ustanovu i slično. Prilikom prikupljanja podataka potrebno je, pored spola, uzeti u obzir i varijable poput invaliditeta, dobi, naseljenog područja i sl., kako bi se analiziralo da li je nekim posebnim kategorijama omogućeno da ravnopravno koriste javni prevoz. Jačanje socijalnih usluga poput mreže vrtića, efikasnog javnog prevoza, javnih usluga za starje, centara za osobe s invaliditetom su takođe bitni faktori uticaja i na opću zaposlenost žena, a pogotovo njihovu ulogu i zastupljenost u sektoru okoliša, klimatskih promjena i biodiverziteta.

U kontekstu praćenja navika stanovništva u pogledu korištenja ekološki prihvatljivih sredstava prevoza, potrebno je razviti metodologiju i osigurati njihovo sistemsko prikupljanje podataka.

6. Osigurati rodnu ravnopravnost na pozicijama donosioca odluka u oblasti okoliša, klimatskih promjena i energetskog sektora

Jedna od glavnih preporuka za postizanje rodne ravnopravnosti u području okoliša je povećanje broja žena na pozicijama donošenja odluka u oblasti okoliša, saobraćaja i klimatskih promjena, kao i u energetskom sektoru. Pored horizontalne rodne ravnopravnosti, koja podrazumijeva jednaku zastupljenost žena i muškaraca unutar same institucije, ministarstva ili preduzeća, potrebno je zadovoljiti i vertikalnu rodnu zastupljenost, odnosno povećati broj žena na višim pozicijama, koje su ujedno i pozicije donošenja odluka. Kada je riječ o ovom indikatoru, veoma je bitno uvesti i sistemsko prikupljanje i praćenje podataka razvrstanih prema spolu o rukovodećim pozicijama u nadležnim ministarstvima, preduzećima i drugim bitnim tijelima u procesima odlučivanja.

7. Uključiti rodnu komponentu u politike koje se odnose na klimatske promjene i okoliš

Pitanja roda i rodne ravnopravnosti moraju biti uključena u politike koje se odnose na klimatske promjene i okoliš, da bi se osiguralo jednak i ravnopravno učešće žena i muškaraca u planiranju i donošenju odluka o ovim bitnim pitanjima. Ukoliko politike koje se bave klimatskim promjenama i okolišem ne uzmu u obzir sve korisnike, onda će drugačije i neravnopravno pristupati različitim potrebama društva, te neće na jednak i ravnopravan način biti od koristi ženama i muškarcima.

8. U okviru registara i evidencije različitih ministarstava osigurati evidentiranje i razvrstavanje prema spolu

Nužno je identifikovati da li unutar registara i evidencija različitih ministarstava i institucija postoje određeni podaci koji se ne objavljuju, ali mogu biti značajni za analizu interakcije između roda i okoliša. Ova preporuka se naročito odnosi na ministarstva i institucije na državnom nivou i entitetskim nivoima koji se bave okolišem, transportom, poljoprivredom i sličnim oblastima. Često, unutar baza podataka i različitih evidencija, postoje određeni podaci koji nisu prepoznati kao dobar izvor informacija. U neke registre se ne unosi spol pojedinca, ali se on može odrediti ukoliko se analizira njegov jedinstveni matični broj (ukoliko je dostupan). Zbog toga je potrebno revidirati i unaprijediti obrasce za evidenciju, te kao obaveznu varijablu u obrazac za prikupljanje podataka uvesti i spol. Općenito, potrebno je detaljnije analizirati postojeće podatke, ali i identifikovati nove izvore podataka, koji raspolažu informacijama o uticaju okoliša i klimatskih promjena na rodnu komponentu. Svrha statističkih podataka je da se koriste za donošenje politika i mjera koje će poboljšati položaj svakog pojedinca u državi. Relevantni podaci se trebaju periodično predstavljati donosiocima politika u formi jasnih izještaja, s ugrađenim tabelama, grafikonima i infografikom.

5. Lista indikatora za praćenje

Na osnovu izvještaja UN-ovog programa za okoliš (UNEP) i Međunarodne unije za očuvanje prirode (IUCN), „Statistika roda i okoliša: Prikupljanje informacija za djelovanje i mjerjenje SDG ciljeva“ iz 2019. godine, ali i drugih važnih međunarodnih dokumenata u ovom polju, definisan je set od 18 indikatora koje je potrebno sistemski pratiti u BiH, kako bi se dobio detaljniji uvid u složenu interakciju između roda i okoliša.

Tabela 5 – Predloženi indikatori za praćenje interakcije roda i okoliša i veza sa SDG indikatorima

Vlasništvo nad nepokretnostima (zemljištem i objektima)	
Poljoprivredno zemljište	5.a.1
Vrijeme provedeno u branju biljaka	
Korištenje energenata u stambenim jedinicama	
Snabdjevenost vodom za piće u stambenim jedinicama	6.1.1
Broj smrtnih slučajeva, nestalih osoba i osoba direktno pogođenih prirodnim nepogodama	1.5.1 11.5.1 13.1.1
Mortalitet i morbiditet uzrokovan pojavama u okolišu	
Udio stanovništva s pristupom javnom prevozu	11.2.1
Potrošnja energije u domaćinstvu prema strukturi domaćinstva	
Posjedovanje automobila u domaćinstvu	
Ministri/rukovodioци sektora okoliša, energetike i poljoprivrede	
Učešće žena u specijalnim tijelima sektora okoliša	
Učešće žena u javnim preduzećima u okviru energetskog sektora	
Zaposlenost u oblasti okoliša	
Neplaćeni pomažući članovi domaćinstva	5.4.1
Rodna segregacija u obrazovanju iz područja klimatskih promjena i okoliša	
Vlasnici kredita prema vrsti kredita	
Vlasnici kreditnih kartica	

6. Literatura

- Agencija za statistiku BiH, *Anketa o potrošnji domaćinstva u BiH*, 2015. godina
- Agencija za statistiku BiH, *Anketa o radnoj snazi u BiH*, 2021. godina
- Agencija za statistiku BiH, *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u BiH*, 2013. godina
- Agencija za statistiku BiH, *Žene i muškarci u Bosni i Hercegovini*, 2022. godina
- *Drugi nacionalni izvještaj o klimatskim promjenama u BiH u skladu sa Okvirnom konvencijom Ujedinjenih nacija*, 2013. godina
- EIGE, *Rodna ravnopravnost i klimatske promjene: Pregled implementacija područja K Pekinške platforme za akciju – žene i okoliš*, 2012. godina
- EIGE, *Rod u okolišu i klimatskim promjenama*, 2016. godina
- Ekonomsko i socijalno vijeće UN-a – preporuke Komiteta za ekonomska, socijalna i kulturna prava UN-a, 2021. godina
- FAO i GIZ, *Smjernice za jačanje rodne ravnopravnosti u notarskoj praksi – Jugoistočna Evropa*, 2019. godina
- FAO i UN WOMEN, *Rodni profil zemlje u poljoprivredi i ruralnom životu*, 2021. godina
- Federalna uprava za geodetske i imovinsko-pravne poslove i Porezna uprava Federacije BiH, *Izvještaj o stanju nekretnina u Federaciji BiH za 2020. godinu*
- Federalni hidrometeorološki zavod, *Izvještaj o stanju kvaliteta zraka u Federaciji BiH*, 2019. i 2020. godina
- Federalno ministarstvo okoliša i turizma i Federalno ministarstvo poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva, *Federalna strategija zaštite okoliša za period 2022-2032. godine*
- Fondacija Cure, *Integracija rodne perspektive u zaštitu i spašavanje i smanjenje rizika od katastrofa: Analiza i check-lista za uvođenje principa rodne ravnopravnosti u djelokrug rada institucija zaštite i spašavanja u BiH*, 2019. godina
- Helsinski parlament Banja Luka, *Rod u civilnoj zaštiti - Vodič za uključivanje rodno osjetljivih politika u strukturu i rad civilne zaštite u BiH*, 2021. godina
- Ministarstvo za prostorno uređenje, građevinarstvo i ekologiju RS, *Strategija zaštite životne sredine za period 2022-2032. godine*
- Ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa BiH, *Strateški plan ruralnog razvoja BiH 2018-2021 - Okvirni dokument*
- Odluka Vijeća (EU) 2016/1841 od 5. oktobra 2016. o sklapanju, u ime Europske unije, Pariškog sporazuma donesenog u sklopu Okvirne konvencije Ujedinjenih naroda o klimatskim promjenama
- *Okvir za realizaciju Ciljeva održivog razvoja u BiH*, 2020. godina
- OSCE BiH, *Istraživanje o dobrotivi i sigurnosti žena u BiH*, 2018. godina

- UN Generalna skupština, *Rezolucija o priznavanju prava na čist, zdrav i održiv okoliš*, 2022. godina
- UNDP, *Izrada četvrtog nacionalnog izvještaja i trećeg dvogodišnjeg izvještaja o emisiji stakleničkih plinova u BiH, u skladu sa Okvirnom konvencijom UN-a o klimatskim promjenama – Gender studija*, 2019. godina
- UN BiH, Informativni list o kvalitetu vazduha u BiH
- UNDP, *Strategija prilagođavanja na klimatske promjene i niskoemisionog razvoja za BiH*, 2013. godina
- UNDP, *Vodič kroz rod i klimatske promjene*, 2009. godina
- UNEP i IUCN, *Statistika roda i okoliša: Prikupljanje informacija za djelovanje i mjerjenje SDG ciljeva*, 2019. godina
- UNFCCC, *Pariški sporazum*, 2014. godina
- UN WOMEN, *Osnovna studija o finansiranju roda i okoliša: Pregled ključnih termina, politika i programske opcije*, 2022. godina
- UN WOMEN Watch, Žene, rodna ravnopravnost i klimatske promjene, [Women_and_Climate_Change_Factsheet.pdf \(un.org\)](#)
- Vlada BD BiH, Odjeljenje za prostorno planiranje i imovinsko-pravne poslove, *Strategija zaštite životne sredine Brčko distrikta BiH za period 2022-2032. godine*
- Vlada FBiH i Vlada RS, *Izvještaj o radu međuentitetskog tijela za okoliš za 2021. godinu*
- UNDP i UNICEF, [Procjena posljedica COVID-19 na društvo u BiH | United Nations Development Programme \(undp.org\)](#)
- Women4Climate, <https://www.w4c.org/news>

